अलुमिनियम बर्तनोंके भाव

१ किलोग्रामका भाव

	ताज मार्का	बिस्कीकट रेड-कोकक रेत
बग्घी	८)६०	८)८०
थाली	८)५०	८)८०
कटोरा	८)६०	८)८०
कढ़ाई	८)६०	८)८०
देगची	८)	८)२०
लोटा	१०)२०	१०)८०
कैतली	१०)८०	११)३०
टिफिन कैरियर	१०)४०	१०)७०
बधना	१२)३०	१२)७०

पीतलका बाजार भाव

१ किलोग्रामका भाव

पीतल पुराना	४)३०
कांसा	६)९५
गिलट ठोस	४)५०
तांबा प्लेन	५)७०
तांबा कलइया	५)३०
फर्रो	४)६०
चद्दर नया	५)२५
पतीली परागी पीतल	५)८५
[illegible]	६)
[illegible]	६)३०
[illegible]	६)५०
[illegible]	६)२५
[illegible]	६)२५
[illegible]	६)२०
[illegible]	५)८५

[illegible]	[illegible]	[illegible]
बलरामपुर शुगर	७७७)	७७७)
[illegible] पुराना	×	६४०)
बी० बी० पेट्रोल	०)	१)१६
इण्डियन कापर	[illegible]	.४)८४
नेशनल रेयन्स	५०१)५०	५०४)००
हिन्द मोटर्स	१०)१६	[illegible]
प्रागिमिर आटोमोबाइल	१२५)५०	१२५)००
प्रीमियर कन्स्ट्रक्शन	१५२)	१५१)
सिंधिया स्टीम	×	११)५६
ताता केमिकल	१४.८४	१४)८०
ता: लोकोमोटिव	३२८)५०	३२६)
बोल्ताज	२०)	२)६८
मुकुन्द आयरन	२५)	२५)
खटाऊ	×	४६२)५०
ताता मिल्स	×	६३)
उड़ीसा सीमेंट	१७)२४	१७)२४
शिवराजपुर सिंडी०	३४)	३४)
ताता आयर्न्स	७०)	७०)
वालचन्दनगर	१५५)	१५५)
बमको	२६६)५०	२६६)५०

बम्बईमें तेलहनोंके २ बजे दिनके भाव

बम्बई, १७ जुलाई। आज यहांके तेल-तेलहन बाजारमें २ बजे दिनको भाव इस प्रकार थे—

रेंडी सितम्बर वादा	१६९)
रेंडी मान्य	१६६)२५

दानेदार ९३)७७ से ९९)२३, दानेदार ९५)११ से १००)४७, खांडसारी मलावट ८५)७४ से ९१)०९, खांडसारी बूरा ९८)४६ से १०१)२४, चीनी बूरा १०७)२७।

चीनी हाजिर प्रति क्विंटल पुरानी मन्सूरपुर डी २९ १०७)५०, ई २९ १०६)७५, देवबन्द डी २९ १०७)२५, सी २९ १०८)५०।

नयी चीनीके भाव इस प्रकार रहे—

नयी चीनी मिल डिलिवरी प्रति क्विंटल सहारनपुर सी २९ १०६)७४, लक्सर सी २९ १०६)८२, मन्सूरपुर ए २९ १११)४६, डी २९ १०५)८३, देवबन्द सी २९ १०७)०९, डी २९ १०५)९४, खतौली सी २९ १०६)९', इकबालपुर ए २९ ११०)६३, मेरठ डी २९ १०५)८३, सकौती डी २९ १०५)१६, मोदीनगर सी २९ १०७)१७, डी २९ १०५)९७ अमरोहा डी २९ १०४)४०, धामपुर डी २९ १०४)८१, ई २९ १०४)१४, सिवहारा डी २९ १०४)१९, बिजनौर ई २९ १०४)१४, राजाका साहसपुर डी २९ १०५)३२, ई २९ १०५), रामलक्ष्मण डी २९ १०५)३२, सिम्भावली ई २९ १०५)१६, पीलीभीत डी २९ १०३)९८, काशीपुर २९ १०३)९८, शामली [illegible]

चीनी दाना ५क्रम मिल डिलिवरी (प्रति मन) भाव—मेरठ डी २९ ३९)५६, मोदीनगर डी २९ ३९)७२, सी २९ ४)०६, सकौती डी २९ ३९)२८, ई २९ ३९)०६, सिम्भावली ई २९ ३९)३७, रामलक्ष्मण डी २९ ×, दौराला (प्रतिक्विंटल) ए ए २९ १११)३७, ए २९ ११०)८७, डी २९ १०९)१९ सी २९ १०७)१२, मवाना सी २९ १०७)१२, ए २९ ११०)७५, बी २९ १०९)१२, ए २९ १११)२४।

तैयार डिलिवरी (प्रति मन) मेरठ डी २९ ४)१२, रामलक्ष्मण डी २९ ४०)०६, मोदीनगर डी २९ ×, सी २९ ४०)०६, दौराला [प्रति क्विंटल] ए २९ ११२)६२, सी २९ १०८)८७, बी २९ १०)९।

अनाज—गेहूं फार्म बढ़िया ४४)२' से ४६)८९, दड़ा ३९)०६ से ४०)८६, चना ४०)१९ से ४१)०३, जौ २८)१३ से २९)१३, बेझड़ २८)८० से ३०)८'।

चावल—सेला ६९)६६ से ७५)०२, बासमती ८८)४२ से ९६)४६, बढ़िया ४८)२२ से ५४)९२, गुवार ४०)१९ से ४०)८६।

दालें—मटर सफेद बढ़िया ३३)४९ से ३५)४०, दड़ [illegible] से [illegible], अरहर ४[illegible])५४ से ५०)९०, मूंग ५०)९० से ५६)२६

...६. कोटा छांट ६१)६२ ...)९६, गीला सूखा ४९)५७ से ...५, शक्कर ६६)९८ × चीनी ...०६)२५ प्रति क्विंटल।

...फुट कर ९७ नये पैसे प्रति सेर।

खांडसारी घटिया ८३)०६ से९१)०९, ... ९३)७७से९९)१३, दानेदार ९५)११ ...)४७, बूरा ९६)४५ से १०४)४६।

तेल और तिलहन—सरसों ... से ८९)७५, तेल २३३)१६ ..., खली ३०)२८, मूंगफली ५४)९२, तेल १९०)२८, ... ३२)१५, बिनौला ३७)५१ से ...३, तारामिरा ७२)०३, तेल२१४)३४, ...९)४७।

...दा खुला गुड़ फाल्गुन २०)८०, सितम्बर १२)६५।

...पीतलकी फूट १७०), तांबेकी फूट ..., जस्ता पुराना ९२), नया १०३), ...नियमकी फूट १४०), भरत ...०, कांसी ३२२)५०, चक्के पीतल ...।

... पासा १४७)५०, बिहूर १४६)५० ...ना, चांदी तेजाबी २४६), ...४२) प्रति १०० तोला।

×।

बारदाना (प्रति १०० बोरी) ... थी ट्वील १६०), सफेदधारी (८×४०) १३३)५०, सफेदधारी (३८×२८) १२७)५०, आर० बी० एच० कट्टा ७०), हैसियन: (४५×९) ५१)५०, हैसियन (४५×११) ७०), सुतली विलिंग्डन (प्रतिमन) ५२)।

तेलहन—सरसों लोहा नयी ८९)७६, सरसों लोटनी ९६)६, सरसों पीली ×, बिनौला दक्षिणी ४३), बिनौला गुजराती ४३)५० से ५६), मूंगफली ५३) से ६४), तिल सफेद ११५) से १२०)५०, तिल काला १०७) से ११०), तारामीरा ६६)९८, तोरिया × से ×।

खली मार्केट—सरसों २९)५०से३०), तारामीरा २८) से २९), तिल सफेद ४८) से ५३)५०, तिल काला ३२) से ४३), बिनौला, ३३)४९, मूंगफली २४) से ३५)।

तेल मार्केट—मूंगफली काठियावाड़ १८६)२२, मूंगफली साल्वेण्ट १७५)५०, सरसों (कच्ची घानी) २३७) से २४५), सरसों (पक्की घानी महागाज) २०९), ...

...ान्तरित हुए। 'वृन्दा नगर' यथापूर्व ...८४)५० रहा। 'चापदानी'का मूल्य आरम्भमें गिरकर सप्ताहके मध्यमें १३७) तक बिका। 'डेल्टा'का मूल्य ...) तक रहा।

खान शेयरोंमें मुलायमी रही। 'इण्डियन' कापर' ४)८८ पर मजबूत रहा। 'मेटल कारपोरेशन' कुछ नीचे गिरकर १०)८१ पर बिका। सीमेण्ट शेयरोंमें 'डालमिया' तथा सोनवेली पूर्ववत् दृढ़ रहे।

विविध शेयरोंमें 'अमेरिकन रेफ्रीजरेटर'का भाव ...)२५ रहा। अल्युमिनियम कार्पोरेशन'के भावमें कोई परिवर्तन नहीं हुआ और १७)२२ पर मामूली कारबार हुआ। 'बी० आई० कार्पोरेशन' में मन्दी रही और ९)२५ पर उद्धृत किया गया। 'गुड इयर' का भाव ४५) के आसपास रहा।

कागज शेयरोंमें मुलायमी रही। 'बलरामपुर' का भाव १८)०६ तक सीमित रहा। 'बङ्गाल' मजबूती ले ३३)२५ तक हस्तांतरित हुआ। 'टीटागढ़' सुधरकर ४) तक बिका। सीरपुर' का भाव १३) रहा। शिपिंग शेयरोंमें तेजीका वातावरण रहा। 'कलकत्ता लैण्डिंग' २४)८७ से बढ़कर ५६)२६ तक बिक २,३४ की नरमी लिये था। उन्द अपरिवर्तित रहा। मटर सफेद यथापूर्व दृढ़ रहे। खेसारी ३५)५० तक बिक १ रुपयेकी मजबूती लिये रही। चना यथापूर्व रहा।

चाय बाजार

१९६१-६२ में चायके निर्यातसे १ अरब २२.८ करोड़ रुपयोंकी आय हुई, जबकि १९६०-६१ में उक्त रकमसे अधिक आय हुई थी। इस प्रकार भारतके निर्यात व्यापारमें चायका हिस्सा १९ प्रतिशतकी जगह १८ प्रतिशत रह गया। इस तथ्यका प्रभाव बाजारपर काफी पड़ा।

इस सप्ताहकी नीलामीमें ८०४०० किलो चाय चढ़ायी गयी। इसमें इनकी किस्म अच्छी होनेके कारण उसकी मांग अच्छी रही। उत्पादन शुल्क समेत चूराके भाव प्रति किलो यों रहे—सादी सनातनी ...)७० से ४)१०, लेगकट ४)१० से ४)५०, मीडियम आसाम सी० टी० सी०, ५)६० से ६)१० और आसाम सी० टी० सी० ६)४० से ७)०० तक बिकी।

———०———

प्रस्तावना.

[illegible] आत्वात

[illegible] श्रीदगुरुचरणारविन्दाभ्यर्थद्वये [illegible]रस्या[illegible]तचावपुः रूपरक्षित-

[illegible]कोपुखत्यत्र मध[illegible] [illegible]प्र[illegible]र्थ स्मृत्यात्मकत्वेन अनव-

[illegible]शकं लिङ्गं हिर[illegible] [illegible]त्वा प्रकाशयितुं [illegible]

[illegible]हस्कारजप्रत्यय[illegible] पर्येषां यत्किल [illegible]भूमः येन त्वयोक्तं घटेत । किंतु निर्विशेष-

[illegible]ज्ञनाकृतिः [illegible] [illegible]लमित्यादिना वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्संभवतीत्यभि-

[illegible]त्यत्र [illegible]

[illegible]कृतमित[illegible] [illegible]ष्टान[illegible]

[illegible]नुवाच—

[illegible]त्वं कु[illegible]

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।

सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

[illegible]धोमध्यशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः परिच्छेदं व्यावर्तयति । यदात्मकं यदे-[illegible]स्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायते स समाधिस्थस्य(?)लक्षणमपि [illegible]र्थः ॥ ३८ ॥

[illegible]ध्यं सालम्बनयोगो वा निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोष-[illegible]त्याह—

अर्जुन उवाच—

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ।

उभयोरपि दोषत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३९ ॥

[illegible]ालम्बनस्य समूर्तिकस्य अनित्यत्वं विनाशित्वं निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहि-

लेखितपुस्तकानि समासादितानि । तेषु
खितम् । यस्यान्ते 'संवत् १७७४ शके १६३९ प्लवङ्गनामसंवत्स
शुद्धद्वितीयायां मन्दवासरे तद्दिने काश्यां चिन्तामणिपाठकस्यात्म
पाठकस्य सूनुना माधवाभिधानेनेदं पुस्तकं लिखितं संपूर्णम्'
तम् । तच्च क.संज्ञितं पुस्तकम् । ख. ग.संज्ञितयोस्तु यद्यपि लेख
ः स्थलं कर्ता च न लिखितस्तथापि ग.संज्ञितस्यात्यन्तजीर्ण
लेखनकालः सार्धशतसंवत्सरेभ्यो नार्वाचीन इति, ख.संज्ञितस्य चा
नूनतया दशभ्यो वत्सरेभ्यः प्रागित्युन्नीयते । अत्र दृष्टाः पाठभेदा अ
टिप्पणीरूपेण दर्शिताः । यच्च त्रिष्वपि पुस्तकेषु समम् अशुद्धमिव च प्रतीयते तद्य
दृष्टं विन्यस्य तत्पुरस्तादन्योन्यमभिमुखयोरर्धचन्द्राकाररेखयोरन्तरे उ
ठः प्रश्नचिह्नेन सह निवेशितः । यदत्र मम प्रमादादज्ञाना
शोधनीयमिति विज्ञापयति—

बाके
धरभट्ट

ंडपादीयदीपिकाटीकायुता

उत्तरगीता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

गौडपादीयदीपिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

हाभूता अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम् । ... त्वति

ध्यजांगी आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये ...रस्य... चावर्ण रूपरहित-

... वेदागा ...च्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्प... र्थ स्मृत्यात्मकत्वेन अनह-

... तदयोगादिति यगर्भ इत्युक्... (ह...

... हि सावयवम्... पयस्वप्र... ब्रूमः येन त्वयोक्तं घटेत । किंतु निर्विशेष-

... ग एव निर्मलं ... लमित्यादिना वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्संभवतीत्यभि-

...णाह—

श्रीभगवानुवाच—

आत्म... ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।

सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

...र्ध्वाधोमध्यशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः परिच्छेदं व्यावर्तयति । यदात्मकं यद्-

...धिस्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायते स समाधिस्थस्य(?)लक्षणमपि

...र्थः ॥ ३८ ॥

...यं सालम्बनयोगो वा निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोष-

...न्याह—

अर्जुन उवाच—

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ।

उभयोरपि दोषत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३९ ॥

...लम्बनस्य समूर्तिकस्य अनित्यत्वं विनाशित्वं निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहि-

णाविषयम् 'यद्वाचाऽनिरुक्तम्' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इतिश्रुतेः । विनाशोत्पा... त्रैकालिकं कारणं सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तोपादानभूतं योगनिर्मुक्तं वस्त्वन्तरसंबन्धरहितं हेतुसाधनवर्जितं निमित्तत्वोपादानत्वधर्मवर्जितमित्यर्थः । स्वस्य सनातनत्वेन ताभ्यामेव वर्जितमिति वा । हृदयाम्बुजमध्यस्थं सर्वलोकान्तर्नियाम... त्रैलो... कहृदयमध्यस्थं ज्ञानज्ञेयस्वरूपकं ज्ञानं विषयप्रकाशः ज्ञेयं ... मकं यद्ब्रह्म तत्कीदृशमिति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥ २ ॥

एवमर्जुनेन पृष्टो भगवान् प्रश्नार्थमभिनन्दन्नुत्तरमाह

श्रीभगवानुवाच—

साधु पृष्टं महाबाहो बुद्धिमानसि ...
यन्मां पृच्छसि तत्त्वार्थमशेषं प्रवदाम्यहम् ॥ ३ ॥

हे महाबाहो इति संबोधयन् सर्वशत्रुनिबर्हणसामर्थ्यं द्योतयति । त्वं मां म... ...तत्त्वार्थं पृच्छसि तदशेषं यथा भवति तथा तुभ्यमहं प्रवदामि

...स्य परस्परसमन्व...

...धरभट्ट...

तदक्षरमित्युच्यते । अनेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं दर्शितम् । तत्स्वरूपं विद्वान् विवेकी सन् तदक्षरं वस्तु प्राप्य मरणजन्मनी जन्ममरणप्रवाहरूपं संसारं जह्यात् त्यजेदिति यावत् [सा च मुक्तिः] ॥ ५ ॥ ६ ॥

मुक्तौ जीवपरयोरैक्यं प्रतिपादयितुमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं ब्रह्म प्रपञ्च्यते—

खककारान्त उकारश्चेतनाकृतिः ।
...स्य च लुप्तस्य कोऽर्थः संप्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

...काके सुखदुःखे ते अस्य स्त इति काकी जीवः अविद्याप्रतिबिम्बः ...स्थानीयं बिम्बभूतं यद्ब्रह्म तत्प्रतिपादकं यत्ककारान्तं सुखमित्येत- ...येनात्रापि संबध्यते । तथाच शब्दश्लेषः सुखभूतककारस्य काकी- ...त्यन्... मिककारस्य अन्तः अन्तिमं यदक्षरमकारात्मकं पञ्चीकृतपञ्च- महाभूतानि तत्कार्याणि विराडित्युच्यते । एतत्स्थूलशरीरमात्मनः इन्द्रियवर्तिति ...धजागरितं तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः एतत्त्रयमकारस्यार्थः तचावर्णं रूपरहित- ... ...बेदागोचकारात्परो य उकारः अपञ्चीकृतप...र्थ सूत्रात्मकत्वेन अनन्तु- ... तदयोगादिति ...गर्भ इत्युच्यते । एतत्स... ...हि सावयवम्... ...यस्वप्र... ...ब्रूमः येन त्वयोक्तं घटेत । किंतु निर्विशेष- ...ा एव निर्मलं ...लमित्यादिना वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्संभवतीत्यभि- ...णाह—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।
सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

...र्ध्वाधोमध्यशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः परिच्छेदं व्यावर्तयति । यदात्मकं यदे- ...वस्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायते स समाधिस्थस्य(?)लक्षणमपि ...र्थः ॥ ३८ ॥

...यं सालम्बनयोगो वा निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोष- ...ाह—

अर्जुन उवाच—

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ।
उभयोरपि दोषत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३९ ॥

...ालम्बनस्य समूर्तिकस्य अनित्यत्वं विनाशित्वं निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहि-

कृतिरिति पाठे ईकारः मूलप्रकृतिः तस्य ब्रह्मणश्चेतयमाना आकृतिः शक्तिः ओंकारस्य ह्रस्वस्य परिणममानाविद्यालोपवतः ब्रह्मणः कोऽर्थः ककारात्परो य अकारः तस्य योऽर्थः लक्ष्यस्य स्वरूपं तत्संप्रतिपद्यते तदैक्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। एवमुपासक इति शेषः। तथा च श्रुतिः—' आप्लवस्व प्रप्लवस्व आण्डी भव ज मा मुहुः । सुखादिं दुःखनिधनां प्रतिमुञ्चस्व स्वां पुरम् । ' अस्यार्थः । हे जननमरणाद्युक्तजीव त्वमाप्लवस्व जीवन्मुक्तो भव प्रप्लवस्व साक्षान्मुक्तो भव मुहुः आण्डी ब्रह्माण्डमध्यवर्ती संसारी मा भव मा भूः । संसारी चेत्किमपराद्धमित्याशङ्क्याह । सुखादिं वैषयिकसुखहेतुं दुःखनिधनां दुःखमेव निधने अन्ते यस्यास्तां स्वां पुरं स्वकीयस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयं प्रतिमुञ्चस्व त्यजस्व ॥ ७ ॥

एवं योगधारणयोपासकस्य प्राणायामपरायणस्य नान्तरीयकफलमप्याह—

गच्छँस्तिष्ठन् सदाकालं वायुस्वीकरणं परम् ।
सर्वकालप्रयोगेण सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥ ८ ॥

…ः शतेन्द्रिय इति परिमितायुरपि गच्छन् गमनकाले तिष्ठन् अव…
…स्नानशयनादिकालान्तरे परं विशेषेण वायुस्वीकर…
…सार्वकालिकवायुधारणया…

एवमुक्तप्रकारेण योगी भूत्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठ एव स्यादित्याह—

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ।
बहिर्व्योम स्थितं नित्यं नासाग्रे च व्यवस्थितम् ।
निष्कलं तं विजानीयाच्छ्वासो यत्र लयं गतः ॥ ११ ॥

ब्रह्मविदुक्तप्रकारेण ब्रह्मज्ञानी सन् स्थिरबुद्धिः निश्चयज्ञानी भूत्वा असंमूढः अज्ञानरहितः सन् ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मनिष्ठ एव नित्यं यत्र श्वासः श्वासवायुः लयं गत नाशं प्राप्तः तत्र नासाग्रे व्यवस्थितं बहिर्व्योमस्थितं बहिराकाशस्थितं च निष्कलं कलातीतं ब्रह्म जानीयात् ॥ ११ ॥

ब्रह्मज्ञाननिष्ठस्य मनोनैश्चल्यार्थं धारणाविशेषमाह—

पुटद्वयविनिर्मुक्तो वायुर्यत्र विलीयते ।
तत्र संस्थं मनः कृत्वा तं ध्यायेत्पार्थ ईश्वरम् ॥ १२ ॥ [illegible]

हे पार्थ पुटद्वयविनिर्मुक्तः नासारन्ध्रद्वयान्निर्गतो वायुः [illegible]त्वावर्णं रूपरहित-
ग[illegible]ब्दगोचर[illegible]ागें सम्यक् स्थितं मनः कृत्वा[illegible]र्थ स्मृत्यात्मकत्वेन अनहु-
प्र[illegible]तदयोगादिति ॥ १२ ॥

[illegible]हि सावयवमाह— [illegible] ब्रूमः येन त्वयोक्तं घटेत । किंतु निर्विशेष-
[illegible]ग एव निर्मलं [illegible]लमित्यादिना वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्संभवतीत्यभि-
[illegible]णाह—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।
सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

[illegible]र्धोधोमध्यशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः परिच्छेदं व्यावर्तयति । यदात्मकं यदे-
[illegible]वस्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायते स समाधिस्थस्य(?)लक्षणमपि
[illegible]र्थः ॥ ३८ ॥

[illegible]अयं सालम्बनयोगो वा निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोष-
[illegible]माह—

अर्जुन उवाच—

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ।
उभयोरपि दोषत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३९ ॥

[illegible]ालम्बनस्य समूर्तिकस्य अनित्यत्वं विनाशित्वं निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहि-

दाद्यवस्थात्रयशून्यत्वं दर्शितम् । प्रभामनोबुद्धिशब्दैः क्रमेण तासामभिधानात्तादृशं ब्रह्म यो विजानीयात्स समाधिस्थः बन्धनात्संसारबन्धनान्मुच्यते मुक्तो भवति ॥ १४ ॥

एवं जीवन्मुक्तस्य देहादिष्वभिनिवेशो नास्तीत्याह—

स्वयमुच्चलिते देहे देही न्यस्तसमाधिना ।
निश्चलं तं विजानीयात्समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥

देहे स्वयमनादिप्रारब्धकर्मवासनावशादुच्चलिते गमनादिकं कुर्वत्यपि देही जीवः न्यस्तसमाधिना निश्चलसमाधियोगेन निश्चलं यथा भवति तथा तं परमात्मानं विजानीयात् तदेव समाधिस्थस्य आत्मयोगस्थितस्य लक्षणमित्युच्यते ॥ १५ ॥

इतोऽप्यात्मज्ञस्य लक्षणमाह—

अमात्रं शब्दरहितं स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।
बिन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १६ ॥

... ह्रस्वदीर्घप्लुतरहितं शब्दरहितं शब्दातीतं स्वरव्यञ्जनवर्जितमक्षरसमू... बिन्दुनादकलातीतमनुस्वारः बिन्दुः संवृत्ते गलविवरे यद्धण्य... ...नादैकदेशः तैरतीतं यथाकथंचिच्छ... ...त्यर्थः ... ...वेदान्ततात्पर्यज्ञो नान्य इत्य... ...भावनादिनिवृत्तौ

परादिवाक्चतुष्टयबोधितः उपलक्षणं चैतत् सर्वप्राणेन्द्रियकरणप्रबोधकः सर्वनियन्ता सर्वान्तर्यामी यो महेश्वर इति प्रसिद्धः स एवात्मतत्त्वज्ञानी नान्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मतत्त्वापरोक्षानुभवात्पूर्वं यावत्तत्साधने प्रयत्नः कृतः ज्ञाने च तस्मिन् अनुभूते स न कर्तव्य इत्याह—

नावार्थी तु भवेत्तावद्यावत्पारं न गच्छति ।
उत्तीर्णे तु सरित्पारे नावया किं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

यावत्पर्यन्तं पारं नदीतीरं न गच्छति न संप्राप्नोति तावत्पर्यन्तं नावार्थी नदीतरणसाधनार्थी भवेत् भूयात् । सरित्पारे नदीतीरे उत्तीर्णे सति नावया नदीतरणसाधनेन किं प्रयोजनं किमपि नास्तीत्यर्थः । तद्वदत्रापि आत्मापरोक्षे जाते शास्त्रादिभारैः किं प्रयोजनं न किमपीति भावः ॥ १९ ॥

तदेव भङ्ग्यन्तरेण सदृष्टान्तमाह—

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः । ...त्वित
...व धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशे... ...याचावर्ण-रूपरहित-
...शब्दागोचरं ब्रह्म ... स्मृत्यात्मकत्वेन अनह-
तदयोगादिति भावः ...न्थमभ्यस्य वेदान्तश्रवण...
वि...हि सावयवमूर्त्यास्मिन् ग्रन्थं सर्वं ... ब्रूमः येन त्वयोक्तं घटेत । किंतु निर्विशेष-
...ण एव निर्मलं निष्कलमित्यादिना वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्संभवतीत्यभि-
...णाह—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।
सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

...र्ध्वाधोमध्यशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः परिच्छेदं व्यावर्तयति । यदात्मकं यद्वस्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायते स समाधिस्थस्य(?)लक्षणमपि ...र्थः ॥ ३८ ॥

...अयं सालम्बनयोगो वा निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोष-...त्याह—

अर्जुन उवाच—

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ।
उभयोरपि दोषत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३९ ॥

...लम्बनस्य समूर्तिकस्य अनित्यत्वं विनाशित्वं निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहि-

तत्त्वज्ञानिनां विधिनिषेधादिकर्तव्यमपि नास्तीत्याह—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
न चास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ २३ ॥

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य आनन्दैकरसं प्राप्तस्य कृतकृत्यस्य कृतार्थस्य योगिनो मुक्तस्य किंचिदपि कर्तव्यं नास्ति [किं तु] लोकसंग्रहार्थमेव यद्यभिनिवेशेन कर्मासक्तिरस्ति तर्हि स तत्त्वविन्न भवति आरूढो न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अर्थज्ञानं विना केवलवेदपाठमात्रेण वेदवित्त्वं नास्ति किं तु वेदतात्पर्यगोचरब्रह्मज्ञानेन वेदवित्त्वमित्याह—

तैलधारमिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २४ ॥

तैलधारमिवाविच्छिन्नं संततधारावद्विच्छेदरहितं दीर्घघण्टानिनादवत् अतिदीर्घ... ...वद्विच्छेदरहितमवाच्यं वाङ्मनसयोरगोचरं प्रणवस्य अकारोकारमका... सकलवेदसारस्य अग्रं लक्ष्यं ब्रह्म यो वेद स वेदवित् ... ॥ २४ ॥

बारदाना (प्रति १०० बोरा)—बी ट्वील १६०), सफेदधारी (८×४०) १३३)५०, सफेदधारी (२८×२८) १२७)५०, आर० बी० एच० कट्टा ७०), हैसियन: (४५×९) ५१)५०, हैसियन (४५×११) ७०), सुतली (बलिग्डन (प्रतिमन) ५२) ।

तेलहन—सरसों लोहा नयी ८९)७६, सरसों लोटनी ९६) ६, सरसों पीली ×, बिनौला दक्षिणी ४३), बिनौला गुजराती ४३)५० से ५६), मूंगफली ५३) से ६४), तिल सफेद ११५) से १२०)५०, तिल काला १०७) से ११०), तारामीरा ६६)९८, तोरिया × से × ।

खली मार्केट—सरसों २९)५० से ३०) तारामीरा २८) से २९), तिल सफेद ४८) से ‍ ३)५०, तिल काला ३२) से ४३), बिनौला, ३३)४९, मूंगफली २८) से ३५) ।

तेल मार्केट—मूंगफली काठियावाड़ १८६)२२, मूंगफली साल्वेण्ट १७५)५०, सरसों (कच्ची घानी) २३७) से २४५), सरसों (पक्की घानी महागज) २०९), तिल तेल २१७)०, बिनौला १८७)५६,

दूरस्थः परोक्षस्थितो न भवति किंतु सर्वदा अपरोक्ष एवेत्यर्थः । पिण्डस्थोऽपि अज्ञस्य शरीरसंबन्धाध्यासात्परिच्छिन्नवद्भासमानोऽपि पिण्डवर्जितः शरीरसंबन्धाध्यासरहितः । तत्र हेतुः विमलः निर्मलः सर्वव्यापी सर्वत्र परिपूर्णः निरञ्जनः स्वयंप्रकाशश्च । एवं ध्यायेदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २७ ॥

किंच देहाध्यासात्प्रतीयमानं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमात्मनो नास्तीत्याह—

कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते ।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते ।
कायस्थोऽपि न लिप्तः स्यात् कायस्थोऽपि न बाध्यते ॥२८॥

देही जीवः कायस्थोऽपि शरीराध्यासवानपि न कायस्थः शरीरनिमित्तबन्धरहितः । कायस्थोऽपि जन्मादिवच्छरीरस्थोऽपि न जायते शरीरनिमित्तकजन्मरहित इत्यर्थः । कायस्थोऽपि भोगसाधनीभूतशरीरेऽपि न भुञ्जानः भोगरहितः । कायस्थोऽपि बन्धहेतुभूतदेहस्थोऽपि न बध्यते बन्धं न प्राप्नोतीत्यर्थः । कायस्थोऽपि सुखदुःखादिहेतुदेहसंबद्धोऽपि न लिप्तः स्यात् सुखदुःखादिसंबन्धरहित इत्यर्थः । का[illegible]त्वेति मरणधर्मकदेहस्थोऽपि न बाध्यते न म्रियत इत्यर्थः । अनेद्[illegible]चावर्ण[illegible]रूपरहित- विका[illegible]ब्दागोचरं ब्रह्म । २८ ॥ [illegible]थ स्मृत्यात्मकत्वेन अनद्- यतदयोगादिति भावःसंसृतिः तदपवादेन तत्रैव[illegible] [illegible]ीय[illegible]हि सावयवमूर्त्यादि[illegible] [illegible] ब्रूमः येन त्वयोक्तं घटेत । किंतु निर्विशेष- [illegible]ग एव निर्मलं निष्कलमित्यादिना वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्संभवतीत्यभि- [illegible]णाह—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।
सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

[illegible]र्ध्वाधोमध्यशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः परिच्छेदं व्यावर्तयति । यदात्मकं यदे- [illegible]वस्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायते स समाधिस्थस्य(?)लक्षणमपि [illegible]र्थः ॥ ३८ ॥

[illegible]अयं सालम्बनयोगो वा निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोष- [illegible]त्याह—

अर्जुन उवाच—

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ।
उभयोरपि दोषत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३९ ॥

[illegible]ालम्बनस्य समूर्तिकस्य अनित्यत्वं विनाशित्वं निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहि-

मनस्थो देहिनां देवो मनोमध्ये व्यवस्थितः ।

देहिनां तत्तद्देहभेदेन भिन्नानां जीवानां मनस्थः तत्तदन्तःकरणस्थः ईश्वरः मनोमध्ये तत्तद्बुद्ध्याद्यन्तःकरणेषु व्यवस्थितः साक्षितया भासत इत्यर्थः ॥

तादृशं ब्रह्मापरोक्ष्येणोच्यत इत्याह—

मनस्थं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।
मनसा मन आलोक्य स्वयं सिध्यन्ति योगिनः ॥ ३२ ॥

मनस्थं मनोवच्छिन्नं मनमध्यस्थं मनःसाक्षीभूतं मध्यस्थं सर्वसाक्षीभूतं मनवर्जितं संकल्पविकल्पादिरहितं मनः अवबोधात्मकं देवं मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन आलोक्य तद्गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा योगिनः ज्ञानिनः स्वयमेव सिध्यन्ति निवृत्ताविद्यका मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तेषां लक्षणमाह—

आकाशं मानसं कृत्वा मनः कृत्वा निरास्पदम् ।
... विजानीयात्समाधिस्थस्य ...

... कृत्वा मनः संकल्प... इत्य...

... स एव ...

रिच्छेदरहितं सर्वशून्यं देशकालादिपरिच्छेदरहितं यदात्मकं यत्स्वरूपं स आत्मेति भावना समाधिस्थस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतस्य देहादावतिक्रान्तदृष्टेर्विधिनिषेधातीतत्वमाह—

शून्यभावितभावात्मा पुण्यपापैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

शून्यमिति सर्वं परिच्छेदरहितमिति भावितः वासितः भावः अभिप्रायो यस्यात्मनः स शून्यभावितभावात्मा योगी पुण्यपापैः विधिनिषेधप्रयुक्तैः प्रमुच्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं भगवदुपदिष्टसमाधौ विरोधमसंभवं चाह—

अर्जुन उवाच—

अदृश्ये भावना नास्ति दृश्यमेतद्विनश्यति ।
अवर्णमस्वरं ब्रह्म कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३७ ॥

अदृश्ये ज्ञानागोचरे वस्तुनि भावना ध्यानं नास्ति । ननु तर्हि दृश्यं भवत्विति चेत् दृश्यमेतत् सर्वं विनश्यति नाशं प्राप्नोति । शुक्तिरूप्यवत्तथाचावर्णं रूपरहित-मस्वरं शब्दागोचरं ब्रह्म योगिनः कथं ध्यायन्ति ध्यानस्य स्मृत्यात्मकत्वेन अननु-भूते तदयोगादिति भावः ॥ ३७ ॥

नहि सावयवमूर्त्यादिमत्त्वेन वयं ध्यानं ब्रूमः येन त्वयोक्तं घटेत । किंतु निर्विशेष-ब्रह्मण एव निर्मलं निष्कलमित्यादिना वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्संभवतीत्यभि-प्रायेणाह—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।
सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

ऊर्ध्वाधोमध्यशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः परिच्छेदं व्यावर्तयति । यदात्मकं यदे-कं वस्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायते स समाधिस्थस्य(?)लक्षणमपि इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अयं सालम्बनयोगो वा निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोष-माह—

अर्जुन उवाच—

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ।
उभयोरपि दोषत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३९ ॥

सालम्बनस्य समूर्तिकस्य अनित्यत्वं विनाशित्वं निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहि-

तस्य शून्यता शशविषाणादिवत् उभयोरपि दोषत्वादोषघटितत्वात् कथं ध्याय-न्तीति प्रश्नार्थः ॥ ३९ ॥

यज्ञदानादिना शुद्धान्तःकरणस्य वेदान्तजन्यनिर्विशेषब्रह्मगोचरवृत्तिसंभवान्न शून्य-तेत्यभिप्रायेणाह—

श्रीभगवानुवाच—

हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाप्यनामयम् ।
अहमेव इदं सर्वमिति पश्येत्परं सुखी ॥ ४० ॥

हृदयं चित्तं निर्मलं ज्ञानविरोधिरागादिदोषरहितं कृत्वा अनामयं चिन्तयि[illegible] ईश्वरं ध्यात्वा परमसुखी सन् परमानन्दात्मकः सन् एक एवाहमिदं सर्वं जगज्जा[illegible] महमेव न मत्तो व्यतिरिक्तमन्यदिति पश्येदपरोक्षानुभवं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ४० ॥

अर्थात्मकस्य जगतः शब्दनिरूप्यत्वेन शब्दस्य वर्णात्मकत्वेन वर्णानां प्रणवा[illegible] कत्वेन प्रणवस्य विन्द्वात्मकत्वेन विन्दोर्नादात्मकत्वेन नादस्य ब्रह्मध्यानस्थानात[illegible] कलात्मकत्वेन ब्रह्मणि समन्वयेन विन्दुनादकलातीतं ब्रह्म ध्यायेदिति भगव[illegible] तद्विविच्य ज्ञातुं पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

अक्षराणि समात्राणि सर्वे विन्दुसमाश्रिताः ।
विन्दुर्भिद्यति नादेन स नादः केन भिद्यते ॥ ४१ ॥

हे भद्र समात्राणि [illegible] रन्तीत्यक्षरा[illegible] मु[illegible] लिङ्गव्यत्यय आर्षः । विन्दुसमाश्रिताः विन्दुतन्मात्रकाणीत्यर्थः । विन्दुस्तु न[illegible] भिद्यति नादस्तन्मात्रकं सत् तत्र समन्वेतीत्यर्थः । स नादः कलया समन्वेति [illegible] कला कुत्र समन्वेतीति प्रश्नार्थः । यद्यपि श्लोके स नादः केन भिद्यत इति नाद[illegible] समन्वयः पृष्ट इति तथापि नादस्य कलासमन्वय इति प्रसिद्धत्वान्नादपदं क[illegible] लक्षणम् ॥ ४१ ॥

एवं पृष्टो भगवान् ब्रह्मणि समन्वेतीत्युत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनिरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥ ४२ ॥
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

अनाहतस्य शब्दस्य परावस्थापन्नप्रणवस्य यो ध्वनिः नादः तस्य नादस्य ज[illegible] रन्तर्गतं तेन तेजोरूपकलायां नादस्यान्तर्भाव इति तात्पर्यम् । कलान्तर्भावम[illegible]

मनो ज्योतिरन्तर्गतमिति। मनसो ज्योतिष्यन्तर्भावो नाम तन्मात्रतया तत्र व्याप्तिः। तथा च मनसि ज्योतिषः कलायाः समन्वय इति भावः। तन्मनः शब्दादिप्रपञ्चकारणीभूतं मनो यत्र विलयं याति यत्र ब्रह्मणि वेदान्तजन्यनिर्विकल्पकब्रह्मगोचरमनोवृत्तिर्लयं याति तद्वृत्तिलयस्थानं वृत्तिलयात्मके (कं?) वा विष्णोः परममुत्कृष्टं पदं स्वरूपमिति। तदुक्तं मनः कायाग्निना(मा?) हन्तीत्यादि॥ ४२॥

पुनस्तदेव विशिनष्टि—

ओङ्कारध्वनिनादेन वायोः संहरणान्तिकम्।
निरालम्बं समुद्दिश्य यत्र नादो लयं गतः॥ ४३॥

ॐकारध्वनिनादेन ओंकारध्वन्यात्मकनादेन सह वायोः संहरणान्तिकं रेचकपूरकादिक्रमेण नियमितवायोरुपसंहारपर्यन्तं निरालम्बनं निर्विशेषं ब्रह्म समुद्दिश्य लक्ष्यं कृत्वा ध्यायेत्। यत्र स नादः लयं गतः नाशं प्राप्नुयात् तन्नादनाशाधिकरणात्मकं नादनाशात्मकं वा विष्णोः परमं पदमित्यर्थः॥ ४३॥

एवं ध्यानप्रकारेण शुद्धान्तःकरणस्यारूढस्य पुण्यपापे विधूय ब्रह्मसायुज्येऽभिहिते आरुरुक्षोरपि शुद्धान्तःकरणत्वे ब्रह्मसायुज्यासंभवे धर्माधर्मविधूननासंभवेन तद्वारा जननमरणादिकमवश्यं भावितव्यमिति मनसि निश्चित्य पुनरावृत्तिप्रकारं पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चधा।
प्राणैर्विमुक्ते देहे तु धर्माधर्मौ क्व गच्छतः॥ ४४॥

पञ्चात्मके पञ्चभूतात्मके देहे स्थूलशरीरे भिन्ने गते सति पञ्चसु च भूतेषु पृथिव्याद्याकारेण स्थितेषु सत्सु देहे प्राणैः प्राणादिपञ्चवायुभिः विमुक्ते सति धर्माधर्मौ पुण्यपापे क्व गच्छतः कुत्र यास्यतः॥ ४४॥

...ः पृष्टो भगवान् लिङ्गशरीरात्मकतया तिष्ठत इत्युत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

धर्माधर्मौ मनश्चैव पञ्चभूतानि यानि च।
इन्द्रियाणि च पञ्चैव याश्चान्याः पञ्चदेवताः॥ ४५॥
ताश्चैव मनसा सर्वे नित्यमेवाभिमानतः।
जीवेन सह गच्छन्ति यावत्तत्त्वं न विन्दति॥ ४६॥

...धर्मौ पुण्यपापे मनश्चान्तःकरणं यानि च पञ्चभूतानि पृथिव्यादीनि यानि ...न्द्रियाणि चक्षुरादीनि वागादीनि च ज्ञानकर्मात्मकानि याश्चान्याः पञ्चदेवताः

---

१ कायाद्विरा इति क. पाठः। २ तत्रेति क. पाठः।

पञ्चेन्द्रियाभिमानिन्यो दिग्वातादयः तदुक्तम् ॥ ४६ ॥ मनसान्तरिन्द्रियेण नित्यमेव सर्वदाभिमानतः ममताहंकारविपयत्वेन यावत्तत्त्वं न विन्दति अपरोक्षब्रह्मानुभवं न प्राप्नोति तावज्जीवेन सह जीवोपाधिना लिङ्गेन सह गच्छन्ति गतागतं प्राप्नुवन्ती- त्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं स्थूलदेहलयेऽपि धर्माधर्मौ लिङ्गशरीरमाश्रित्य तिष्ठत इत्युक्ते लिङ्गशरीरभङ्ग कदेति पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

स्थावरं जङ्गमं चैव यत्किंचित्सचराचरम् ।
जीवा जीवेन सिन्ध्यन्ति स जीवः केन सिध्यति ॥ ४७ ॥

स्थावरजङ्गमात्मकं सचराचरं चराचरसहितं जगज्जालं सर्वस्मिन् ये जीवा- ऽभिमानवन्तो स्थूलदेहाभिमानिनः विश्वात्मका जीवाः जीवेन लिङ्गशरीराभिमानि- तैजसेन सिध्यन्ति विश्वाभिमानं त्यजन्ति स जीवस्तैजसाभिमानी केन हे सिध्यति स्वाभिमानं त्यजतीति प्रश्नार्थः ॥ ४७ ॥

एवं पृष्टे सति प्राज्ञेन तैजसः सिध्यति प्राज्ञस्तुरीयेणैवंक्रमेण सिध्यतीत्युत्तरम्

श्रीभगवानुवाच—

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राणः संचरते सदा ।
आकाशः पिवते प्राणं स जीवः केन जीवति ॥ ४८ ॥

मुखनासिकयोर्मध्ये मुखनासिकामध्यतः सदा सर्वदा यावददृष्टं प्राणवायुः -नृत्ति अजपामन्त्रात्मकत्वेन एकैकस्य दिनस्य षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसं- संचरति तावत्पर्यन्तमदृष्टम्[1] ... लिङ्गमपि वर्तते । यदा तु योगमहिम्ना ब्रह्म- ... निमित्तं प्राणं पिबति तदा- नन्तरं जीवनादृष्टनिवृत्तिः तदा आकाशः ... केन जीवति जीवत्वापादकादृष्टनिवृत्त्या निरञ्जनब्रह्मभावे जाते जीव- नास्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु ब्रह्माण्डाद्युपाधिविशिष्टस्य सर्वगतस्य ब्रह्मणः कथं निरञ्जनत्वमिति पृच्छ-

अर्जुन उवाच—

ब्रह्माण्डव्यापितं व्योम व्योम्ना चावेष्टितं जगत् ।
अन्तर्बहिश्च तद्व्योम कथं देवो निरञ्जनः ॥ ४९ ॥

हे भगवन् व्योम आकाशं ब्रह्माण्डव्यापितं ब्रह्माण्डावच्छिन्नमित्यर्थः ।

---

१ अदृष्टालिङ्गमहिम्ना ब्रह्मज्ञानानन्तरं जीवदृष्टिनिवृत्तिः इति ग. पाठः । अदृष्टलिङ्ग- लिङ्गमपि वर्तते । ब्रह्मज्ञानानन्तरं जीवादृष्टेति ख. पाठः ।

चाकाशेन जगदावेष्टितं व्याप्तं तत्तस्मात्कारणादन्तर्बहिश्च व्योमैव वर्तते । एवं सति देवः ईश्वरः कथं निरञ्जनः अन्यप्रकाशनिरपेक्षः कथमित्यर्थः । निःसङ्गो वा कथमिति प्रश्नार्थः ॥ ४९ ॥

आकाशादिसर्वप्रपञ्चस्य कल्पितत्वेन सर्वं न सत्यमित्यभिप्रायेणाह—

श्रीभगवानुवाच—

आकाशो ह्यवकाशश्च आकाशं व्यापितं च यत् ।
आकाशस्य गुणः शब्दो निःशब्दं ब्रह्म चोच्यते ॥ ५० ॥

आकाशः महाकाशः अवकाशः परिच्छिन्नाकाशः उभयमपि आकाशेन आकाशतन्मात्रभूतेन शब्देन व्यापितं व्याप्तं तदुपादानतया तदतिरिक्तं न भवतीत्यर्थः । तर्हि उपादानस्य शब्दस्य अतिरिक्तत्वमस्त्वित्यत आह । आकाशस्य गुणः शब्दः तन्मात्रभूतः आकाशस्य मिथ्याभूताकाशस्य गुणः परिणाम्युपादानं यतः अत एव स्वयमपि मिथ्याभूत इत्यर्थः । ब्रह्म तु निःशब्दं निष्प्रपञ्चमित्युच्यते । तथा सति अस्याक्षरस्य ब्रह्मणः असत्येन संबन्धासंभवान्निरञ्जनत्वमुपपद्यते इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं भगवतोक्ते अक्षरशब्दस्य भगवदभिमतार्थमजानतः (नानः?) सन् लोकप्रसिद्धवर्णात्मकाक्षरबुद्ध्या वर्णानामक्षरत्वं न संभवतीत्यभिप्रायेण पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

दन्तोष्ठतालुजिह्वानामास्पदं यत्र दृश्यते ।
अक्षरत्वं कुतस्तेषां क्षरत्वं वर्तते सदा ॥ ५१ ॥

हे भगवन् यत्र वर्णात्मकाक्षरेषु दन्तोष्ठतालुजिह्वानाम् उपलक्षणमेतत् कण्ठानामष्टानामास्पदत्वं दृश्यते प्रत्यक्षमनुभूयते । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठ इत्या[दि]ना श्रूयते च । तथाच तेषां वर्णानामक्षरत्वं नाशरहितत्वं कुतः उत्पत्तिमतो नावश्यंभावात्सदा सर्वकालं क्षरत्वं नाशवत्त्वमेव वर्तते तेषां नाशरहितत्वं कुत [इति] प्रश्नार्थः ॥ ५१ ॥

[ए]वमभिप्रायमर्जुनेन पृष्टे अजानतानेन पृष्टे(?)स्वाभिप्रेतमक्षरशब्दार्थं स्फुटयन्—

श्रीभगवानुवाच—

अघोषमव्यञ्जनमस्वरं चाप्यतालुकण्ठोष्ठमनासिकं च ।
अरेखजातं परमूष्मवार्जितं तदक्षरं न क्षरते कथंचित् ॥ ५२ ॥

[अ]घोषं घोषाख्यवर्णगुणरहितमव्यञ्जनं ककारादिव्यञ्जनातीतं अस्वरमुदात्तादि[रह]ितमतालुकण्ठोष्ठमपि अव्यञ्जनाद्युत्पत्तिस्थानताल्वोष्ठादिरहितमनासिकमनुस्वारो[त्पत्ति]स्थाननासिकातीतमरेखजातं वर्णव्यञ्जकरेखासमूहातीतमूष्मवर्जितं शषसहाय-

तीतम्। यद्वा ऊष्मशब्देन श्वासाख्यो गुणोऽभिधीयते तद्रहितं परं लोकप्रसिद्धवर्णलक्षणातीतं यद्ब्रह्म कथंचित्सर्वप्रकारेण सर्वकालेऽपि न क्षरते तदेवाक्षरशब्देनोच्यते। न तु लौकिकान्यक्षराणीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

एतादृशब्रह्मज्ञानोपायमनुभवदार्ढ्याय पुनरपि पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्म सर्वभूताधिवासितम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन कथं सिध्यन्ति योगिनः ॥ ९३ ॥

इन्द्रियनियमनेन कथं सिध्यन्ति केनोपायेन मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

एवं पृष्टो भगवान् तमेव ज्ञानोपायं पुनराह—

श्रीभगवानुवाच—

इन्द्रियाणां निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवाः ।
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्बुद्धिनाशे कुतो ज्ञता ॥ ९४ ॥

मानवा मनुष्या इन्द्रियाणां निरोधेन इन्द्रियनियमनेन देहे देह एव पश्य[...] ज्ञास्यन्ति । तस्माद्देहेन्द्रियदार्ढ्यं च ज्ञानोपाय इति भावः । तदभावे ज्ञानमेव ना[...]त्याह देहे नष्टे अदृष्टे सति बुद्धिः कुतः तत्त्वज्ञानं कुतः बुद्धिनाशे तत्त्वज्ञान[...] ज्ञता अपरोक्षज्ञानिता कुतः तस्माद्देहेन्द्रियादिभिः यज्ञदानश्रवणादिकमेव तत्त्[...] कारणमिति भावः ॥ ९४ ॥

तादृशकारणं यावत्पर्यन्तमनुष्ठेयमित्याशङ्क्यावधिमाह—

तावदेव निरोधः स्याद्यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
विदिते तु परे तत्त्वे एकमेवानुपश्यति ॥ ९५ ॥

यावत्तत्त्वज्ञानं नास्ति तावत्पर्यन्तमिन्द्रियनिरोधः स्यात् परे तत्त्वे अखण्डानन्द[...] विदिते अपरोक्षभूते सति एकमेवानुपश्यति देहेन्द्रियसाधनानुष्ठानादिसाधनरहित[...] वानुपश्यति नान्यत्। तदनन्तरं साधनानुष्ठानप्रयासोऽपि मा भूदिति भावः ॥ [...]

तस्माद्यावत्तत्त्वज्ञानं तावत्साधनमनुष्ठेयं तदभावे तन्न सिध्यतीत्याह—

नवच्छिद्रकृता देहाः स्रवन्ति गलिका इव ।
नैवं ब्रह्म न शुद्धं स्यात्पुमान् ब्रह्म न विन्दति ॥ ९[...]

देहा ज्ञानकारणीभूतशरीराणि नवच्छिद्रकृताः विषयस्राविवृत्तिमन्नवेन्द्रियघटि[...] तत्र दृष्टान्तः । गलिका इव सर्वदा ज्ञानं स्रवन्तीत्यर्थः । तादृशविषयप्रवण[...] ब्रह्म न शुद्धं स्यादिति नैवमीश्वरकर्तृत्वबिम्बादिघटितं न भवतीति । तथाच [...]

---

१ निर्धीयत इति क. ग. पाठः.

बिम्बत्वादिघटिते पुमान् सुखदुःखाभिमानी प्रतिबिम्बो जीवः ब्रह्म न विन्दति आनन्दानुभवं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

तस्माद्यावत्तत्त्वापरोक्षपर्यन्तं साधने यत्नः कर्तव्यः । ज्ञा(जा?)ते च तत्त्वावबोधे विधिनिषेधातीतत्वेन न कोऽपि यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायवानाह—

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥ ६७ ॥

इत्युत्तरगीतायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

देहः पाञ्चभौतिकः अत्यन्तमलिनः जडत्वादिति भावः । निष्कृष्टाहंकाररहितः सन् अत्यन्तनिर्मलः अहंकारोपाधिकसंबन्ध(रूप?)संसाररहित इत्येवमुभयोर्देहात्मनोरन्तरं कल्पितत्वसत्यत्वे ज्ञात्वा यो वर्तेत तं प्रति कस्य शौचं विधीयते देहस्य व आत्मनो वा देहस्य चेज्जडस्य जलादिना न शुद्धिः आत्मनश्चेत्पूर्वमेव शुद्धस्य न शौचादिना प्रयोजनमिति भावः ॥ ६७ ॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचितायामुत्तरगीताव्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

आरूढस्यारुरुक्षोश्च स्वरूपं परिकीर्त्यते ।
तत्रारूढस्य बिम्बैक्यं कथं स्यादिति पृच्छति ॥

अर्जुन उवाच—

ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्म सर्वज्ञं परमेश्वरम् ।
अहं ब्रह्मेति निर्देष्टुं प्रमाणं तत्र किं भवेत् ॥ १ ॥

हे भगवन् ब्रह्म बिम्बभूतं चैतन्यं सर्वगतं सर्वपरिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वसाक्षिभूतं परमेश्वरं सर्वनियामकमिति ज्ञात्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यतो विबुध्य अहं ब्रह्मेति प्रतिबिम्बात्मजीवो ब्रह्मेवेति निर्देष्टुं वक्तुं तत्र तस्मिन्नैक्ये किं प्रमाणं किमुपपादकमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पृष्टो भगवान् क्षीरजलादिलौकिकदृष्टान्ते(न) उपाधिनिवृत्तावैक्यं संभवतीत्याह—

श्रीभगवानुवाच—

यथा जलं जले क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ।
अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २ ॥

यथा जले नद्यादिजले जलं तदेव पात्रादुद्धृतं पात्रोपाधितः पृथग्भूतं तत्रैव क्षिप्ते

पात्रोपाधिनिवृत्तौ महाजलैक्यं प्राप्नोति एवं क्षीरे क्षीरं घृते घृतं क्षिप्तं सत् तत्तदैक्यं प्राप्नोति तद्वज्जीवात्मपरमात्मनोरविद्याद्युपाधितो भेदस्तन्निवृत्तावविशेषः संभवतीति भावः ॥ २ ॥

एवमैक्यज्ञानं गुरुमुखादेव संभावितमविद्यानिवर्तकं नतु स्वतन्त्रविचारसंभावितमिति वदंस्तत्र 'तत्त्व(द्वि)ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति गुरूपासनामाह—

जीवे परेण तादात्म्यं सर्वगं ज्योतिरीश्वरम् ।
प्रमाणलक्षणैर्ज्ञेयं स्वयमेकाग्रवेदिना ॥ ३ ॥

स्वयमधिकारी एकाग्रवेदिना ब्रह्मनिष्ठेन गुरुणा प्रमाणमुपदिष्टे प्रमाणलक्षणैः 'तत्त्वमसि', 'यतो वा इमानि भूतानि', 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिभिः जीवे परेण परमात्मना तादात्म्यमैक्यं बोधिते सति तदनन्तरं स्वयमेव सर्वगं सर्वव्यापिनमीश्वरं सर्वनियन्तृ ज्योतिः स्वयंप्रकाशात्मेति ज्ञेयं ज्ञातुं योग्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं गुरूपदेशानन्तरभाविज्ञानेनैवोपपत्तौ किं कर्मयोगेनेति पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

ज्ञानेनैव भवेज्ज्ञेयं विदित्वा तत्क्षणेन तु ।
ज्ञानमात्रेण मुच्येत किं पुनर्योगधारणा ॥ ४ ॥

हे भगवन् ज्ञानमात्रेण मुक्त्युपपत्तौ योगधारणा कर्मयोगाभ्यासः किं पु[...] प्रयोजनं व्यर्थत्वादित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

एवं कर्मयोगवैयर्थ्ये शङ्किते यावत्तत्त्वज्ञानमन्तःकरणशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयं कर्म[...] च तस्मिन् ज्ञाने पुनः कर्मानुष्ठानं मा भूदित्याह—

श्रीभगवानुवाच—

ज्ञानेन दीपिते देहे बुद्धिर्ब्रह्मसमन्विता ।
ब्रह्मज्ञानाग्निना विद्वान्निर्दहेत्कर्मबन्धनम् ॥ ५ ॥

हे अर्जुन विद्वान् विवेकी ज्ञानेन देहे लिङ्गशरीरे दीपिते शुद्धे ततो बु[...] त्मिका ब्रह्मसमन्विता चेत् ब्रह्मणि स्थिता असंभावनादिरहिता चेत् तदनन्त[...] ज्ञानाग्निना ब्रह्मज्ञानानलेन कर्मबन्धनं कर्मपाशं निर्दहेत्त्यजेदित्यर्थः । तदुक्तम् 'ज्ञ[...] सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इति ॥ ५ ॥

एवं प्राप्ततत्त्वैक्यस्य ततः परं किमपि न कार्यमित्याह—

ततः पवित्रं परमेश्वराख्यमद्वैतरूपं विमलाम्बराभम् ।
यथोदके तोयमनुप्रविष्टं तथात्मरूपो निरुपाधिसंस्थितः[१] ॥ ६ ॥

ततः तत्त्वज्ञानानन्तरमुदके महोदके अनुप्रविष्टमैक्यं गतं तोयं परिच्छि[...]

१ तथात्मरूपं निरुपाधिसंस्थम् इति. ख. ग. पाठः ।

इत्यपवित्र शुद्धं परमेश्वराख्यं परमेश्वरसंज्ञं तथापि विमलाम्बराभं निर्मलाकाशवद-गमद्वैतरूपं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं ब्रह्मानुप्रविष्टं तत्रैक्यं गतमत एव परमात्मरूपः सन् निरुपाधिसंस्थितो भवेत् औपाधिककर्तृत्वादिभेदरहितो भवेत् स्वयं निष्क्रिय आसीतेत्यर्थः। गुणा गुणेषु वर्तन्त इति भावः॥ ६॥

एवं यथोक्तकर्मानुष्ठानद्वारा तत्त्वज्ञाने जाते एवं परापरात्मतत्त्वं ज्ञातुं शक्यं न ततः पूर्वमित्याह—

आकाशवत्सूक्ष्मशरीर आत्मा न दृश्यते वायुवदन्तरात्मा।
स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलात्मा ज्ञानोल्कया पश्यति चान्तरात्मा॥७॥

आकाशवत्सूक्ष्मशरीरः आकाशं यथा अतीन्द्रियं तद्वत्परमात्मा सूक्ष्मशरीरः सूक्ष्मत्वमत्रातीन्द्रियत्वमभिप्रेतं तादृशः परमात्मा वायुवत् वायुर्यथा चक्षुरादिविषयो न तद्वदन्तरात्मा जीवोऽपि न दृश्यते तत्स्वरूपमतीन्द्रियमिन्द्रियविषयं न भवतीत्यर्थः। मनसोऽप्रमाणत्वसाधनादिति भावः। तर्हि तयोरपरोक्षत्वज्ञानं केनेत्यत आह—स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलात्मा यः बाह्यविषयेषु आभ्यन्तरविषयेषु निश्चलात्मा विषयविक्षिप्तचित्तो न भवतीति सः ज्ञानोल्कया वेदान्तजन्यापरोक्षवृत्तिरूपज्ञानदीपेन अन्तरात्मा अन्तर्मुखचित्तः पश्यति तदुभयैक्यस्वरूपं जानातीत्यर्थः॥ ७॥

इह केषांचिद्दर्शनं अर्चिरादिमार्गेण लोकान्तरप्राप्तिर्मुक्तिरिति तन्निराकर्तुम् 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यादिश्रुत्या पूर्वोक्तज्ञानिनो मुक्तिस्वरूपमाह—

यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना।
यथा सर्वगतं व्योम तत्र तत्र लयं गतम्॥ ८॥

सर्वगतं सर्ववस्त्ववच्छिन्नं व्योम आकाशं यथावच्छेदकवस्तुनाशे तत्रैव महाव्योम्नि लयमैक्यं प्राप्नोति तथा सर्वगतः ज्ञानी सर्वत्र परिपूर्णः ब्रह्माभिन्नः शरीराद्युपाधिना भिन्नत्वेन व्यंही(वाहि)यमाणः ब्रह्मापरोक्षज्ञानी येन केन वा मृत्युना यत्र कुत्रापि वा मृतः अज्ञानोपादानकं देहं ज्ञानेन नाशयति तत्र तत्रैव ब्रह्मणि लयमैक्यं गतः प्राप्त एवेत्यर्थः। अनेन तत्त्वज्ञानिनो देशकालाद्यपेक्षा मरणे मा भूदिति सूचितं शृङ्ग्यग्न्याद्यपमृत्युनैमित्तकप्रायश्चित्तमपि आरुरुक्ष्वधिकृतमिति वेदितव्यम्॥ ८॥

एकस्यापि जीवस्य देहाद्यवच्छेदकभेदेन नानात्वं जीवस्याणुत्वपक्षे न संभवतीत्याशङ्क्य व्यापित्वं साधयति—

शरीरव्यापितं व्योम भुवनानि चतुर्दश।
निश्चलो निर्मलो देही सर्वव्यापी निरञ्जनः॥ ९॥

श...व्यापितं व्योम आकाशं यथा चतुर्दशभुवनानि भूर्भुवादिव्यापितं सद्वर्तते

१ व्यक्तीय ख. ग. पाठः। २ अत्राद्य. ख. ग.।

एवं निश्चलः क्रियारहितः निर्मलः परिशुद्धः निरञ्जनः स्वयंप्रकाशः देही जीवः सर्वव्यापी, जगन्मात्रव्यापीत्यर्थः । जगन्मात्रस्याविद्यापरिणामत्वेन जगदुपादानाविद्याप्रतिबिम्बस्यैव जीवत्वेन तस्य व्यापित्वमेव नाणुत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

एवं तत्त्वज्ञानिनां मुक्तिस्वरूपमभिधाय इतः परं तत्त्वज्ञानसाधनानुष्ठातुस्तत्सर्वपापप्रायश्चित्तमित्याह—

मुहूर्तमपि योगश्चेन्नासाग्रे मनसा सह ।
सर्वं तरति पाप्मानं तस्य जन्मशतार्जितम् ॥ १० ॥

यः ज्ञानसाधनानुष्ठाता मनसा सह मनसा साधनेन सह मुहूर्तमात्रमपि नासाग्रे कोऽपिश्चेद् गच्छेत् नासाग्रे तत्त्वज्ञानार्थं निश्चलं चक्षुः कुर्यात् तादृशहंसमुद्रानिष्ठस्य जन्मशतार्जितमनेकजन्मसंचितं सर्वं यत् पापमस्ति तत्सर्वं पाप्मानं पापं स योगी तरति नाशयत्यर्थः । तदुक्तम् । 'यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि प्राप्तं मनः स्थैर्यताम् । कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वंभरा पुण्यवती च तेन' इति ॥ १० ॥

मुक्तिर्द्विधा सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिरिति । तत्र सद्योमुक्तिर्यत्र यत्र मृतो इत्यादिना अत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुत्या च प्रतिपादिता । ' ब्रह्मणा सह ते सर्वे प्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ' इत्यादिक्रममुक्तिं निरूपयितुमर्चिरादिमार्गं गन्तुः पुनरावृत्तिराहित्यं धूमादिमार्गं गन्तुः पुनरावृत्तिं च निरूपयितुं योगधारणया तदुभयमार्गस्वरूपमाह—

दक्षिणे पिङ्गला नाडी वह्निमण्डलगोचरा ।
देवयानमिति ज्ञेया पुण्यकर्मानुसारिणी ॥ ११ ॥

दक्षिणे देहस्य दक्षिणभागे वह्निमण्डलगोचरा वह्निमण्डलं प्राप्ता पुण्यकर्मानुसारिणी पुण्यकर्मभिः प्राप्तुं योग्या पिङ्गला नाम नाडी मूलाधारादारभ्य दक्षिणभागे सहस्रारपर्यन्तं व्याप्ता या नाडी सा देवयानमिति ज्ञेया । पुनरावृत्तिरहितार्चिरादि इति ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

धूममार्गप्रापकेडानाडीस्वरूपमाह—

इडा च वामनिश्वाससोममण्डलगोचरा ।
पितृयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥ १२ ॥

वामनासापुटमार्गेण चन्द्रमण्डलं प्राप्ता(प्य)वाममाश्रित्य तिष्ठति मूलाधारात् वामभागतः सहस्रारपर्यन्ता या नाडी सा पितृयानमिति ज्ञेया पुनरावृत्त्यनुकूला इति ज्ञेयेत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवमिडापिङ्गलानाड्योः स्थानं स्वरूपं चाभिधाय सुषुम्णानाडीस्वरूपं निरूपयितुं तत्संबन्धिन्या ब्रह्मदण्ड्याः स्वरूपमाह—

गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्य देहभृत् ।
दीर्घास्थि मूर्ध्निपर्यन्तं ब्रह्मदण्डीति कथ्यते ॥ १३ ॥

अस्मिन् देहे गुदस्य मूलाधारस्य पृष्ठभागे पश्चिमभागे वीणादण्डस्य देहभृत् वीणायास्तन्त्र्याधारभूतो यो दण्डः तदाकारभृत् तद्वत् स्थितं मूर्ध्निपर्यन्तं सहस्रारपर्यन्तं व्याप्तं दीर्घास्थि दीर्घपृष्ठभागस्थितं ब्रह्मदण्डीति कथ्यते । ब्रह्मैक्यप्रतिपादकसुषुम्णाधारभूतत्वादिति भावः ॥ १३ ॥

इतः परं सुषुम्णानाडीस्वरूपमाह—

तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः ॥ १४ ॥

तस्य ब्रह्मदण्डाख्यस्य अन्ते अग्रे सूक्ष्मं सुषिरं रन्ध्रं वर्तत इति शेषः । तद्गता नाडी सूरिभिः विवेकिभिः ब्रह्मनाडीति ब्रह्मैक्यप्रतिपादकनाडीति कथ्यत इति शेषः ॥ १४ ॥

तामेव नाडीं निरूपयति—

इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्णा सूक्ष्मरूपिणी ।
तस्याग्रे सर्वगं सर्वं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

इडापिङ्गलानाड्योर्मध्ये सूर्यरूपिणी सूर्यमण्डलं प्राप्ता सूक्ष्मरूपिणी अतिसूक्ष्मा बिसतन्तुरूपिणी मूलाधारादारभ्य स्वाधिष्ठानादिचक्रद्वारा सहस्रारपर्यन्तं गता कुण्डलिनी शक्तिरिति प्रसिद्धा या सुषुम्णा नाडी तस्या अग्रे सर्वं सर्वात्मकं विश्वतोमुखं सर्वद्रष्टृ सर्वगं सर्वव्याप्तं यत्तेजः ब्रह्मज्योतिः तत्प्रतिष्ठितं विद्यत इत्यर्थः । 'तस्याः शिखाया मध्ये' इतिश्रुतेः । 'शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इतिश्रुतेः ॥ १५॥

सुषुम्णामार्गगतस्य ब्रह्मप्राप्तिं निरूपयितुं तस्याः कुण्डलिन्याः सकलजगदात्मकत्वं सकलजगदाधारकत्वं सर्वदेवात्मकत्वं सर्वदेवाधारत्वं चाह—

तस्या मध्यगताः सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः ।
भूतलोका दिशः क्षेत्रं समुद्राः पर्वताः शिलाः ॥ १६ ॥
द्वीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाक्षराः ।
स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चैते च सर्वशः ॥ १७ ॥

[१ ब्र]ह्मनाडीति ख. ग. पाठः । २ सर्ववेदाधारत्वं ख. ग. पाठः । ३ नयन्तीति क. पाठः ।

वीजं वीजात्मकास्तेषां क्षेत्रज्ञाः प्राणवायवः ।
सुषुम्णान्तर्गतं विश्वं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १८ ॥

सूर्यसोमाग्निमण्डलानि तन्मध्येस्थितेश्वरश्च भूतलोकाः पञ्चमहाभूतानि जीवादीं चतुर्दशभुवनानि भूर्भुवःस्वरादीनि दिशः पूर्वादिदिशः क्षेत्राणि वाराणस्यादीनि समुद्राः इक्ष्वादयः पर्वताश्च मेर्वादयः शिलाः यज्ञशिलाश्चित्रशिलादयः ॥ १६ ॥ द्वीपाः जम्ब्वा निम्नगाः जाह्नव्यादयः वेदाः ऋगादयः शास्त्राणि मीमांसादीनि कलाश्चतुःषष्टिकलाः अ राणि ककारादीनि स्वराः अकारादयः मन्त्राः गायत्र्यादयः पुराणानि ब्रह्मा गुणाश्च सत्त्वादयः ॥ १७ ॥ वीजं प्रधानं बीजात्मकाः महदादयः प्राणवा प्राणादयः पञ्च नागादयः पञ्चदश वायवः क्षेत्रज्ञास्तत्क्षेत्रज्ञाः जीवाः एते सर्वे सुषुम्णानाडीविशेषस्य मध्यगता यतस्तस्मात्सर्वं जगज्जातं सुषुम्णान्तर्गतं कु लिनीशक्त्यन्तर्भूतमित्यर्थः । अत एव तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् । ‘ तस्यान्ते सु सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ’ इतिश्रुतेः ॥ १८ ॥

तस्याः सर्वजगदुत्पत्तिकारणत्वमाह—

नानानाडीप्रसवगं सर्वभूतान्तरात्मनि ।
ऊर्ध्वमूलमधःशाखं वायुमार्गेण सर्वगम् ॥ १९ ॥

सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामन्तरात्मनि देहे नानानाडीप्रसवगं नानानाड्युत् स्थानभूतमूर्ध्वमूलं ऊर्ध्वं ब्रह्म तदेव मूलमुत्पत्तिस्थानं यस्य तत् अधःशाखं हि गर्भादिसृष्टिपरंपराख्यादधोऽधःप्रसृतदेवतिर्यगादिशाखं वायुमार्गेण प्राणापानादि मार्गेण सर्वगं सर्वव्याप्तं सत् जगदुपादानतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ब्रह्मोपासनस्थानतया इतरनाड्याधिक्यमाह—

द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः स्युर्वायुगोचराः ।
कर्ममार्गेण सुषिरास्तिर्यञ्चः सुषिरात्मकाः ॥ २० ॥
अधश्चोर्ध्वगतास्तासु नवद्वाराणि रोधयन् ।
वायुना सह जीवोर्ध्वं ज्ञानी मोक्षमवाप्नुयात् ॥ २१ ॥

वायुगोचराः वायुसंचारानुकूलाः नाड्यः शिराः द्विसप्ततिसहस्राणि द्वि तिसहस्राणि कर्ममार्गेण सुषिराः पुनरावृत्तिप्रापकसुषिरवत्यः अत सुषिरात्मिकाः तिर्यग्गताः सुषिरात्मिका रन्ध्रप्रधानाः ॥ २० ॥ अधश्चोर्ध्वं

१ बीजात्मकः इति सर्वपुस्तकेषु पाठः । २ द्विसहस्राधिकसप्ततिसहस्राणि इति क. पाठः

गमूर्ध्वभागं च सर्वत्र ज्ञेयाः ताः तासु नाडीषु मध्ये सुषुम्णानाख्या नव द्वाराणि रोधयन् प्राणायामेन मुखादीनि द्वाराणि रोधयन् जीवः वायुना सह सुषुम्णामार्गगतवायुना सह ऊर्ध्वज्ञानी ब्रह्मापरोक्षज्ञानी सन् मोक्षमवाप्नुयात् ब्रह्मैक्यं प्राप्नुयादित्यर्थः। 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति श्रुतेरिति भावः॥ २१॥

एतस्याः कुण्डलिन्याः सकलजगदाधारकत्वेन(?)सकलजगद्भासकत्वेन चोपासनां कर्तुमस्यामेव सर्वाणीन्द्रादिपुराणि कल्पयन्ति—

अमरावतीन्द्रलोकेऽस्मिन्नासाग्रे पूर्वतो दिशि।
अग्निलोको ह्यथ ज्ञेयश्चक्षुस्तेजोवती पुरी॥ २२॥

अस्मिन्नाडीविशेषे पूर्वतो दिशि पूर्वस्यां दिशि नासाग्रे नासिकाग्रे अमरावती अमरावत्याख्य इन्द्रलोकः इन्द्रादिदेवावासभूतो लोको वर्तत इति शेषः। अथानन्तरं चक्षुर्दक्षिणनेत्रं तेजोवती नाम पुरीति प्रसिद्धः अग्निलोकः अग्न्यादिदेवावासभूतो लोको वर्तत इति शेषः॥ २२॥

किंच—

याम्या संयमनी श्रोत्रे यमलोकः प्रतिष्ठितः।
नैर्ऋतो ह्यथ तत्पार्श्वे नैर्ऋतो लोक आश्रितः॥ २३॥

अत्र श्रोत्रे दक्षिणकर्णे याम्या यमसंबन्धिनी संयमिन्याख्यः यमलोकः यमादिदेवतावासभूतो लोकः प्रतिष्ठितः अस्तीत्यर्थः। अथ तत्पार्श्वे दक्षिणपार्श्वभागे नैर्ऋतः नैर्ऋतिसंबन्धः(न्धी?) नैर्ऋत्याख्यो लोकः आश्रितः अस्तीत्यर्थः॥ २३॥

विभावरी प्रतीच्यां तत्पृष्ठे वारुणिका पुरी।
वायोर्गन्धवती कर्णपार्श्वे लोकः प्रतिष्ठितः॥ २४॥

प्रतीच्यां पश्चिमदिशि पृष्ठे पश्चिमभागे विभावरीसंज्ञका वारुणिका पुरी वरुणसंबन्धिनी पुरी वर्तत इति शेषः। कर्णपार्श्वे वामकर्णसमीपे गन्धवतीपुर्याख्यो वायुलोकः प्रतिष्ठितः अस्तीत्यर्थः॥ २४॥

सौम्या पुष्पवती सौम्ये सोमलोकस्तु कण्ठतः।
वामकर्णे तु विज्ञेयो देहमाश्रित्य तिष्ठति॥ २५॥

सौम्ये उत्तरदिशि कण्ठतः कण्ठदेशादारभ्य वामकर्णे वामश्रोत्रे सौम्या कुबेरसंबन्धिनी पुरी पुष्पवती पुष्पवत्याख्या सोमलोकः वामदेहमाश्रित्य तिष्ठतीति विज्ञेया॥२५॥

वामे चक्षुषि चैशानी शिवलोको मनोन्मनी।
मूर्ध्नि ब्रह्मपुरी ज्ञेया ब्रह्माण्डं देहमाश्रितम्॥ २६॥

१ ...सा इति क. ख. पाठः। २ तस्या इति. ख. ग. पाठः। ३ कर्णेति क. पाठः।

वामे चक्षुषि वामनेत्रे ऐशानी ईश्वरसंबन्धिनी मनोन्मन्याख्यः शिवलोकः शि
वासभूतः लोको ज्ञेयः । मूर्ध्नि शिरसि ब्रह्मपुरी ब्रह्मलोको ज्ञेयः । एवं ब्रह्माण्डं
जगज्जातं देहसंश्रितं देहे एव वर्तत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

देह एव लोकादिकल्पनामाह—

पादादधः शिवोऽनन्तः कालाग्निप्रलयात्मकः ।
अनामयमधश्चोर्ध्वं मध्यमं तु बहिः शिवम् ॥ २७ ॥

पादादधःप्रदेशे अनन्तः महाशेषो वर्तते । स तु कीदृशः शिवः रुद्रात्मकः का
ग्निप्रलयात्मकः । प्रलयकालाग्न्यात्मक इत्यर्थः । 'त्रिलोक्यां दह्यमानायां संकर्षण
ग्निना' इति स्मृतेरिति भावः । तदधः किं वर्तत इत्याशङ्क्याह—अधश्चोर्ध्व
अधोदेशे मध्यदेशे ऊर्ध्वदेशे बहिर्देशे च सर्वत्र अनामयं शिवं निरञ्जनं शिवं मङ्गल
ब्रह्मैव वर्तत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शेषोपरि अतलादिलोककल्पनामाह—

अधः पैदोऽतलं विद्यात्पादं च वितलं विदुः ।
नितलं पादसंधिं च सुतलं जङ्घमुच्यते ॥ २८ ॥
महातलं च जानु स्यादूरुदेशे रसातलम् ।
कटिस्तलातलं प्रोक्तं सप्तपातालसंज्ञया ॥ २९ ॥

पदः पादस्य अधोदेशे अतललोकं विद्यात् । पादं तु वितलं वितललोकं
योगिन इति शेषः । पादसंधिं तु गुल्फस्थानं तु नितलं विंद्यात् । जङ्घं जङ्घप्रदेशः
मित्युच्यते ॥ २८ ॥ जानु जानुदेशः महातलं स्यात् । ऊरुदेशे रसातलं विं
कटिप्रदेशः तलातलं प्रोक्तं सप्तपातालसंख्य(ज्ञ?)या एवं देहावयवाः सप्तपा
दिलोकसंज्ञया कल्पनीयाः ॥ २९ ॥

कालाग्निनरकं घोरं महापातालसंज्ञया ।
पातालं नाभ्यधोभागः भोगीन्द्रफणिमण्डलम् ।
वेष्टितः सर्वतोऽनन्तः स विभ्रज्जीवसंज्ञकः ॥ ३० ॥

घोरं भयंकरं कालाग्निनरकं कालाग्निदेहवत् कालाग्न्याकारासह्यनरकवद
न्द्रफणिमण्डलं भोगीन्द्राः सर्पराजानः फणिनः इतरे सर्पाः तेषां मण्डलं
यत्पातालं तन्नाभ्यधोभागे नाभ्यधःप्रदेशे महापातालसंज्ञया अभिहितमिति

१ पादोऽतलम् इति ग. पाठः । २ विन्द्यात् इति ख. ग. पाठः । ३ पा
जङ्घमित्यतः प्राक् पङ्क्तिद्वयं ग. पुस्तके नास्ति । ४ संख्यया इति. ख. ग. पाठः । ५
इति क. पाठः ।

वसंज्ञकः जीवसंज्ञावान् शेषः सर्वतः सर्वं बिभ्रत् सन् स्थितः। कुण्डलाकारेणावृत्य र्तत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

भूलोकं नाभिदेशं तु भुवर्लोकं तु कुक्षितः।
हृदयं स्वर्गलोकं तु सूर्यादिग्रहतारकाः ॥ ३१ ॥

हृदयं स्वर्गलोकं विद्यात्। तत्र सूर्यादिग्रहाः नक्षत्राणि च तिष्ठन्तीत्यर्थः। पं स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

सूर्यसोमसुनक्षत्रं बुधशुक्रकुजाङ्गिराः।
मन्दश्च सप्तमो ज्ञेयो ध्रुवोऽन्तः स्वर्गलोकतः ॥ ३२ ॥

सूर्यसोमेत्यादि सूर्यादिग्रहनक्षत्रमित्यस्य व्याख्यानम्। ध्रुवोऽन्तः स्वर्गलोकस्यान्ते वो वर्तत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवंकल्पनाफलमाह—

हृदये कल्पयन्योगी तस्मिन्सर्वसुखं भवेत् ॥ ३३ ॥

योगी हृदये एवं सूर्यादिग्रहनक्षत्रादीनि कल्पयन् तस्मिन् हृदि कल्पनाविशेषेण र्वसुखं लभेत् तत्तल्लोकगतं सुखादि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

हृदयस्थमहर्लोकं जनोलोकं तु कण्ठतः।
तपोलोकं भ्रुवोर्मध्ये मूर्ध्नि सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ३४ ॥

हृदयस्योपरीति शेषः। स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

एवं देह एव सर्वलोककल्पनमुक्त्वा तल्लयप्रकारमाह—

ब्रह्माण्डरूपिणी पृथ्वी तोयमध्ये विलीयते।
अग्निना पच्यते तोयं वायुना ग्रस्यतेऽनलः ॥ ३५ ॥
आकाशं तु पिबेद्वायुं मनश्चाकाशमेव च।
बुद्ध्यहंकारचित्तं च क्षेत्रज्ञः परमात्मनि ॥ ३६ ॥

अत्र तामसाहंकारकार्याणां पृथिव्यादीनां सात्त्विकाहंकारकार्ये मनसि क्रमेण लय- थनं मनोवृत्तिविषयत्वाधीनव्यवहारगोचारत्वादुपचारादिति मन्तव्यम्। तच्च मनः द्धौ बुद्धिमहंकारे अहंकारं चित्ते चित्तं क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञं परमात्मनि एवं सर्वमा- न्ति प्रविलापयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

योगाभ्यासेन ब्रह्मैक्यानुसंधानवतः सकलदुरितनिवृत्तिरित्याह—

र्वं इति ख. पाठः। २ ध्रुवोन्ताः इति क. ग. पाठः। ३ सर्वं इति ख. ग. पाठः।

अहं ब्रह्मेति मां ध्यायेदेकाग्रमनसा सकृत् ।
सर्वं तरति पाप्मानं कल्पकोटिशतैः कृतम् ॥ ३७ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ३७ ॥

जीवन्मुक्तिस्वरूपमाह—

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटे नश्यति नाकाशं तद्वज्जीव इहात्मनि ॥ ३८ ॥

घटे नीयमाने पूर्वदेशादन्यदेशं प्राप्यमाणे घटे नष्टे यथा घटाकाशं महाकाशं प्राप्नोति तद्वज्जीवः परमात्मनीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

घटाकाशमिवात्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः ।
स गच्छति निरालम्बं ज्ञानालोक्यं न संशयः ॥ ३९ ॥

यः आत्मा जीवः घटाकाशमिव परमात्मनि लयं गतं तत्त्वतः यथार्थतया ज्ञानी निरालम्बं निःसङ्गं ज्ञानालोक्यं ब्रह्मप्रकाशकत्वं गच्छति प्राप्नोति न संदेहो नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतस्य ज्ञानयोगस्य किमपि न तुल्यमित्याह—

तपेद्वर्षसहस्राणि चैकपादस्थितो नरः ।
एकस्य ज्ञानयोगस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ ४० ॥
आलोड्य चतुरो वेदान् धर्मशास्त्राणि सर्वदा ।
यो वै ब्रह्म न जानाति दर्वी पाकरसं यथा ॥ ४१ ॥
यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वाही न तु चन्दनस्य ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य सारं न जानन्खरवद्वहेत्सः ॥ ४२ ॥

चन्दनभारवाहः श्रीगन्धकाष्ठवाहः खरश्चन्दनसारवाहो न भवति तद्गन्धं न जानाति एवं बहूनि शास्त्राणि अधीत्यापि ब्रह्म न जानाति खरवद्भवेद आक्रोश्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं सर्वमनुष्ठेयं ज्ञाते तु सर्वं व्यर्थमित्याह—

अनन्तकर्मशौचं च जपो यज्ञस्तथैव च ।
तीर्थयात्रादिगमनं यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ ४३ ॥

१ प्रकाशत्वं ख. पाठः । २ तद्गन्धानुभवो न इति क. पाठः ।

देहे भिन्नेऽप्यात्मैक्ये दृष्टान्तमाह—

गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता।
क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं देहिनां च गवां यथा ॥ ४४ ॥

अनेकवर्णानां भिन्नभिन्नवर्णानां गवां क्षीरं यथैकवर्णं मीमांसकमते गुणव्यक्तेरेकत्वादिति भावः। तथा भिन्नभिन्नानां देहिनां ज्ञानं ब्रह्म एकं सद् दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अहं ब्रह्मेति नियते मोक्षहेतुर्महात्मनाम्।
द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ॥ ४५ ॥
ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति विमुच्यते ॥ ४६ ॥

ममेति ममताविषयत्वेन स्वीकृतं सर्वं बन्धाय भवति न ममेति ममत्वं विहाय त्यक्तं मोक्षायैवेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ ४५–४६ ॥

अहंकारत्यागमप्याह—

मनसो ह्युन्मनीभावाद्द्वैतं नैवोपलभ्यते।
यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥ ४७ ॥

मनसश्चित्तस्य उन्मनीभावादहंकारत्यागाद्द्वैतं नैवोपलभ्यते। अहंकारोपाधित्वाद्भेदस्येति भावः। तथा उन्मनीभावं मनो यदा याति निष्कृष्टाहंकारचैतन्यं भवति तदा तदेव परमं पदं मोक्ष इत्यभिधीयते ॥ ४७ ॥

ब्रह्मविचारमकुर्वतः सर्वं व्यर्थमित्याह—

हन्यान्मुष्टिभिराकाशं क्षुधार्तः कण्डयेत्तुषम्।
नाहं ब्रह्मेति जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते ॥ ४८ ॥

इति उत्तरगीतायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यो वेदशास्त्राण्यधीत्य श्रुत्वापि नाहं ब्रह्मेति जानाति तस्य सर्वाणि शास्त्राणि श्रमप्रयासकराण्येव। यथा क्षुधार्तः मुष्टिभिराकाशं हन्याच्चेति करभङ्ग एव जायते न किमपि फलं यथा वा तुषं कण्डयेदवहन्यात्। अवहननश्रम एव फलं न तु तण्डुलभावः। तद्वन्मुक्तिर्न जायते इति भावः। तदुक्तं भागवते 'तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यथथा स्थूलतुषावघातिनाम्' इति ॥ ४८ ॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचितायामुत्तरगीताव्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१ ...त्मैक्यं दृष्टान्तेनाह इति क. पाठः। २ देहानां ख. देहीनां क. पाठः। ३ निष्कृष्टाहं ... ग. पाठः। ४ करभाराय इति ख. करभा ...... राय एवेति ग. पाठः। ५ इत्यर्थः ... ग. पाठः।

तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

अनन्तशास्त्रं बहु वेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् ॥ १ ॥

योगी व्यर्थक्रियालापपरित्यागेन शान्तधीः ।
तृतीये शरणं यायाद्धरिमेवेति कीर्त्यते ॥

विवेकिना योगिना सारभूतमध्यात्मशास्त्रमेवोपासितव्यं न त्वन्यत् अशक्यत्वात् अनन्तशास्त्रं पर्यवसानरहितानि शास्त्राणीत्यर्थः । यथाकथंचित्पर्यवसानेऽपि बहु वेदितव्यं तत्तात्पर्याणि बहूनि वेदितव्यानीत्यर्थः । ज्ञातुं शक्यत्वेऽपि कालः स्वल्प एव 'पुंसो वर्षशतं ह्यायुः' इति न्यायात् । तस्माद्यत्सारभूतं सर्वशास्त्राण्यालोड्य यन्निश्चितम् अखण्डैकरसं ब्रह्म तदेवोपासितव्यम् । तदुक्तम् ।'आलोड्य सर्वशास्त्राणि' इत्युक्तं हरिवंशे 'असत्कीर्तनकान्तारपरिवर्तनपांसुलाम् । वाचं हरिकथालापगङ्गयेव पुनीमहे' ॥ तत्र दृष्टान्तमाह–हंसः यथा अम्बुमिश्रत्वेऽपि अम्ब्वंशं विहाय क्षीरमेवोपादत्ते तद्वदिति भावः ॥ १ ॥

'तस्मात् पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादिश्रुत्या पाण्डित्यप्रकटनस्य ब्रह्मोपासनाप्रतिबन्धकत्वेन सर्वमपि पाण्डित्यं हेयमित्याह––

पुराणं भारतं वेदः शास्त्राणि विविधानि च ।
पुत्रदारादिसंसारो योगाभ्यासस्य विघ्नकृत् ॥ २ ॥

आत्मैक्ययोगाभ्यासस्य विघ्नकृदिति । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

किंच आत्मविचारमन्तरेणेतराणि न विचारयितव्यान्यशक्यत्वादित्याह—

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं यत्सर्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥ ३ ॥

सहस्रपरिमितायुष्मानप्येकैकशास्त्रस्यान्तं पारं निश्चयं वा नाधिगच्छति किंहि वक्तव्यमल्पायुर्नाधिगच्छतीति ॥ ३ ॥

किं तर्हि कर्तव्यमित्याह—

विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो जीवितं चापि चञ्चलम् ।
विहाय शास्त्रजालानि यत्सारं तदुपास्यताम् ॥ ४ ॥

अक्षरतन्मात्रः नाशरहितः सत्तामात्रकः आत्मा विज्ञेयः तत्र वैराग्यार्थं जीवि-

१ अयं श्लोकः क. पु. नास्ति । २ सत्यमिति क. ग. पाठः ।

चञ्चलमिति विज्ञेयम् । 'चरमश्वासवेलायां यत्कृत्यं सर्वदा कुरु' इति न्यायात् तस्माच्छास्त्रजालानि विहाय यत्सारं तदेवोपास्यतामिति ॥ ४ ॥

इन्द्रियजये सर्वत एव वैराग्यं जायत इत्याह—

पृथिव्यां यानि भूतानि जिह्वोपस्थनिमित्तकम् ।
जिह्वोपस्थपरित्यागे पृथिव्यां किं प्रयोजनम् ॥ ५ ॥

'जितं सर्वं जिते रसे' इति न्यायात् ॥ ५ ॥

एवमात्मसमाधिनिष्ठस्य सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेव नान्यदर्शनमित्याह—

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्पाषाणमृन्मयान् ।
योगिनो न प्रपद्यन्त आत्मज्ञानपरायणाः ॥ ६ ॥

तीर्थस्नानादिना देवतापूजादिना च साध्यात्मसमाधौ[1] सिद्धे पुनस्तेन किं प्रयोजनमिति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

योगिनः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेवेत्येतदधिकारभेदेनोपपादयति—

अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र समदर्शिनाम् ॥ ७ ॥

द्विजातीनां कर्मकाण्डरतानां अग्निरेव दैवतम् । मुनीनां मननशीलानां हृदि हृत्कमलमध्ये स्थितः अनन्तमूर्तिरेव दैवतम् । स्वल्पबुद्धीनां प्राकृतानां तु मृत्पाषाणादिप्रतिमैव दैवतम् । समदर्शिनामारूढानां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुत्या सर्वमपि दैवतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्माज्ज्ञानेनैव ज्ञातव्यं ज्ञानाभावे ब्रह्म न पश्यतीत्याह—

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपश्येज्जनार्दनम्
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादन्धः सूर्यमिवोदितम्

सर्वत्रावस्थितं सर्वत्र परिपूर्णमपि अज्ञः न पश्यति । त[illegible]
[illegible]हितत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह—अन्ध इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति तदुपपादयति—

यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परं पदम् ।
तत्र तत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥ ९ ॥

यत्र यत्र मनो याति मनो यद्यद्विषयीकरोति तत्र तत्र परं सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्यस्थानं परं ब्रह्मैव समवस्थितम् । घटः स्फुरतीत्यादिस्फुरणाद्भवादिति भावः ॥ ९ ॥

---

१ साध्यात्मकसमाधौ इति ख॰ पाठः ।

एतादृशस्य योगिनः सर्वमपि प्रत्यक्षतया भासत इत्याह—

दृश्यन्ते दृशिरूपाणि गगनं भाति निर्मलम् ।
अहमित्यक्षरं ब्रह्म परमं विष्णुमव्ययम् ॥ १० ॥

परमं सर्वोत्कृष्टमक्षरमपक्षयरहितमव्ययं नाशरहितं विष्णुं परमात्मानमहमित्यभेदेनैव यो भावयति तस्य भावयितुः दृशि ज्ञाने रूपाणि दृश्यन्ते नामरूपात्मकानि जगन्ति भासन्त इत्यर्थः । गगनमपि निर्मलं भासते तथाच सर्वमपि प्रत्यक्षेणानुभवतीत्यर्थः । इयं चारुरुक्षावस्थायामन्तरापतिता योगसिद्धिरिति तत्त्वज्ञा वर्णयन्ति । आरूढस्य ब्रह्मनिष्ठत्वेनैतद्दर्शनायोगात् । 'या निशा सर्वभूतानाम्' इति स्मृतेः ॥ १० ॥

अन्तरापतितामप्यणिमादिसिद्धिमनपेक्ष्य ब्रह्मनिष्ठ एव भूयादित्याह—

दृश्यते चेत्खगाकारं खगाकारं विचिन्तयेत् ।
सकलं निष्कलं सूक्ष्मं मोक्षद्वारेण निर्गतम् ॥ ११ ॥
अपवर्गस्य निर्वाणं परमं विष्णुमव्ययम् ।
सर्वज्योतिर्निराकारं सर्वभूतगुणान्वितम् ॥ १२ ॥
सर्वत्रपरमात्मानं ब्रह्मात्मा परमव्ययम् ॥ १३ ॥

खगाकारं हंसात्मकं परं ब्रह्म 'हंसो विधिः शंकर एव हंसः हंसश्च विष्णुर्गुरुरेव हंसः' इत्यादि स्मृतेः दृश्यते चेद्यदि प्रकाशेत तर्हि स्वयं ब्रह्मात्मा परब्रह्मात्मकः सन् सकलं तेजोमयं निष्कलं कलातीतं सूक्ष्मं प्रमाणागम्यं मोक्षद्वारेण निर्गतं मोक्षमार्गैकगम्यम् ॥११॥ अपवर्गस्य निर्वाणं मोक्षसुखात्मकं परमोत्कृष्टं विष्णुं व्यापकमव्ययं नाशरहितं सर्वतो ज्योतिराकारं स्वयंप्रकाशं सर्वभूताधिवासिनं सर्वान्तर्नियामकं परमात्मानं खगाकारं हंसात्मकं विचिन्तयेत् ध्यायेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवं विचिन्तयितुः पापलेपो नास्तीत्याह—

अहं ब्रह्मेति यत्सर्वं विजानाति नरः सदा ।
हन्यात्स्वयमिमान्कामान्सर्वाशी सर्वविक्रयी ।
सर्वं निषिद्धं कृत्वापि कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

यः सर्वदा सर्वमहं ब्रह्मेति विजानाति स सर्वाश्यपि सर्वनिषिद्धभक्ष्यपि स

---

१ यः सर्वमिति ख. पाठः ।

विक्रयी सर्वनिषिद्धविक्रय्यपि इमान् कामान् अरिषड्वर्गान् हन्यात् जयेत् । सर्वं निषिद्धं कर्म कृत्वापि तैर्निषिद्धकर्मभिर्न बध्यते च ॥ १४ ॥

क्षणमात्रं वा ब्रह्मध्यानरतः सन् नान्यत्सुखं चिन्तयेदित्याह—

निमिषं निमिषार्धं वा शीताशीतनिवारणम् ।
अचला केशवे भक्तिर्विभवैः किं प्रयोजनम् ॥ १५ ॥

शीताशीतनिवारणं यथा तथा शितोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वसहिष्णुतया निमिषं निमेषार्धं वा केशवे भक्तिरचला चेद्विभवैर्भक्तिव्यतिरिक्तविषयसुखैः किं प्रयोजनमिति १५

एतादृशो योगी यदि मोक्षमपेक्षेत नान्यविषयचिन्तां कुर्यादित्याह—

भिक्षान्नं देहरक्षार्थं वस्त्रं शीतनिवारणम् ।
अश्मानं च हिरण्यं च शाकं शाल्योदनं तथा ।
समानं चिन्तयेद्योगी यदि चिन्त्यमपेक्षते ॥ १६ ॥

योगी चिन्त्यं मोक्षं यद्यपेक्षते तर्हि देहरक्षार्थमेव भिक्षान्नं चिन्तयेत् न त्विन्द्रियप्रीत्यर्थमित्यर्थः । वस्त्रं शीतनिवारणार्थं चिन्तयेन्न त्वलंकारार्थम् । अश्मानं पाषाणं हिरण्यं सुवर्णं च शाकं शाल्योदनं च हेयोपादेयराहित्येन चिन्तयेत् ॥ १६ ॥

किंच—

भूतवस्तुन्यशोचित्वे पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १७ ॥
आत्मयोगमवोचद्यो भक्तियोगशिरोमणिः ।
तं वन्दे परमानन्दं नन्दनन्दनमीश्वरम् ॥ १८ ॥

इत्युत्तरगीतायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भूतवस्तुनि निर्गतवस्तुनि अशोचित्वे गतमितिदुःखराहित्ये सिद्धे उपलक्षणमेतत् । आगामिवस्तुनि निरपेक्षत्वे सिद्धे वर्तमानवस्तुनि लब्धे हर्षराहित्ये सिद्धे च पुनर्जन्म न विद्यते इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

इत्युत्तरगीतायां गौडपादीयव्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

PRINTED BY ITCHARAM SURYARAM DESAI AT THE
GUJARATI PRINTING PRESS
SASSOON BUILDING, CIRCLE, FORT,
BOMBAY.

विक्रेयसंस्कृतपुस्तकानि ।

श्रीमद्भगवद्गीता । सप्तटीकोपेता । प्रथमो गुच्छः । Bhagavat-Geeta with 7 commentaries मूल्यम् रू. ५-०-०

श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमगुच्छतो भिन्नाष्टटीकोपेता द्वितीयो गुच्छः। प्रथमषट्कम्। Bhagavat-Geeta with 8 another commentaries, 1st part मूल्यम् रू. ३-१२-०

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । टीकात्रयोपेतं बालकाण्डम् । Valmiki Ramayana with 3 well-known commentaries मूल्यम् रू. ३-०-०

कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता। Karikavalee with Siddhanta-Muktavali and other notes मूल्यम्. रू. ०-७-०

कुमारसंभवं महाकाव्यम् । Kumara-Sambhava with 3 known commentaries मूल्यम्. रू. १-४-०

स्तोत्रमुक्ताहारः । Stotra-Muktahara containing 256 Stotras मूल्यम्. रू. ०-८-०

उत्तरगीता । Uttara-Geeta मूल्यम्. रू. ०-३-०

वेदान्तरहस्यम्। Vedanta Rahasya मूल्यम्. रू. ०-१-०

विदुरनीतिः। Vidura-niti with commentary मू.रू.०-४-०

रघुवंशमहाकाव्यम्-Raghuvamsha with a commentary by Mallinatha मूल्यम्. रू.०-१२-०

मुद्र्यमाणानि पुस्तकानि ।

तैत्तिरीयोपनिषत्-Taittiriya-Upanishat.

संस्कारमयूखः-Samskar-Mayukha.

वैशेषिकदर्शनम्-Vaisheshika Darshana with several commentaries.

'गुजराती' प्रिंटिंग मुद्रणालयाधिपतिः ।

कोट सासून बिल्डिंग-मुंबई.

॥ ॐ ॥

ॐ॥ पंचीकरणवार्तिकः ॥ ॐ॥

ॐ॥ प्रारंभः ॥ ॐ॥ ॐ ॥

॥ ॐ॥

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यकृतवार्तिकं टीकासहितम् ।

ॐकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः ।
तेन चित्तसमाधानं मुमुक्षूणां प्रकाश्यते ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ इह खलु परमेश्वराराधनार्थमनुष्ठितैर्नित्यादिकर्मभिः परिशुद्धांतःकरणानामत एव नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिसाधनषट्कसंपन्नमुमुक्षुत्वाख्यसाधनचतुष्टयवतां ब्रह्मजिज्ञासूनां परित्यक्तकाम्यनिषिद्धकर्मणां परमहंसपरिव्राजकानां श्रवणमनननिदिध्यासनपराणाम् आरुण्युपनिषदा "संधिं समाधावात्मन्याचरेत्" इति समाधिर्विहितः । स च समाधिरोंकारेण कर्त्तव्य इति "ॐ इत्यात्मानं युञ्जीत" इति तैत्तिरीयबृहदारण्यकोपनिषच्छ्रुतौ विहितः । "युज् समाधौ" इति स्मृतेः । स च समाधिरोंकारेण कथं कर्त्तव्य इत्याकांक्षायां तं प्रकारं वक्तुं भगवता भाष्यकारेण पञ्चीकरणं नाम प्रकरणमुद्दिष्टम् । तत्प्रकरणं व्याचिख्यासुर्भगवान् वार्त्तिककारः चिकीर्षितस्योक्तानुक्तदुरुक्त(१)चिन्तात्मकस्य तद्व्याख्यानरूपस्य वार्त्तिकस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनसिद्ध्यर्थं—

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ १ ॥

इतिस्मृतेरोंकारोच्चारणं तदर्थतत्त्वानुस्मरणात्मकं च मंगलमाचरन्प्रकरणस्यार्थं संक्षेपेण श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं कथयति *ॐकार इति। तेनोंकारेण चित्तसमाधानं प्रकाश्यत इति संबन्धः । चित्तस्य समाधानं ब्रह्मात्माभेदाकारतयाऽवस्थानम्, अखण्डब्रह्माकारवृत्तिरूपेण

(१) द्विरुक्तेति पाठान्तरम् ।

परिणामो, नतु शास्त्रान्तरप्रसिद्धचित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । "अहं ब्रह्मास्मि इत्यभेदेनावस्थानं समाधिः"इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैक्यतां प्रति ।

इतिस्मृतेश्च । तच्चित्तस्याखंडाकारवृत्तिरूपज्ञानं येन प्रकारेण ओंकारेण जायते स प्रकारः प्रकाश्यते इत्यर्थः । ओंकारस्य ज्ञानजननसामर्थ्यमाह*तत्त्वप्रकाशा इति । तत्त्वमस्यादिवाक्यवद्विधिविधया विधिमुखेन, "नेतिनेति"इति वाक्यवन्निषेधविधया च तत्त्वप्रकाशकत्वं तस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमित्यर्थः । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः ओंकारस्य को वा विशेषः, येन ओंकारेणैव चित्तसमाधानं प्रकाश्यते? तत्राह*सर्ववेदानां सार इति । स मृदिव घटशरावादीनां सर्ववेदानुस्यूततया कारणत्वात् तेषां सारः "तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवम् ओंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा" इतिश्रुतेरित्यर्थः ।

अयमाशयः—तत्त्वमस्यादिवाक्यानां मध्ये केनचिद्वाक्येन चित्तसमाधानप्रकारः प्रकाश्यते, अप्रकाशितवाक्यान्तराध्यायिनां ततो वाक्यात्समाधानासिद्धेर्वाक्यान्तरेऽपि तत्प्रकाशितव्यं स्यादिति यत्नगौरवं स्यात् । ओंकारेण तत्प्रकाशने तु तस्य सर्ववेदवाक्यसारत्वात् सर्वत्र वाक्ये समाधानप्रकारः प्रकाश्यत इति न पृथक् कार्यः स्यात् । ओंकारेणैव सर्वेषां चित्तसमाधानसिद्धेश्च न यत्नान्तरं कार्यमिति लाघवम् । किञ्च वेदोच्चारणस्य पापनिवर्त्तकत्वस्मरणात् लौकिकवाक्यापेक्षया वेदवाक्यस्य स्वोच्चारणस्मरणद्वारा ज्ञानप्रतिबन्धककल्मषनिवर्तकत्वेन शीघ्रमप्रतिबद्धज्ञानोत्पादकत्वं विशेष इति वक्तव्यम् । अर्थबोधकत्वस्य उभयत्रापि तुल्यत्वेन प्रकारांतरेणातिशयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवञ्च सति ओंकारस्य सर्ववेदसारत्वेन सर्ववेदात्मकत्वात्तदुच्चारणस्य सर्ववेदोच्चारणत्वात्ततो

आसीदेकं परं ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम्।
तत्स्वमायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकम् ॥ २ ॥

बहुकल्मषनिवृत्त्या शीघ्रमप्रतिबद्धं ज्ञानं ततो भवति। किञ्च "ओ-मित्यात्मानं युञ्जीत" इत्यादिबहुश्रुतिषु तस्मिन्नादरदर्शनाच्च तेनैव समाधानं प्रकाशनीयमिति। अत्राधिकारिणमाह*मुमुक्षूणामिति। अत्र च ओंकारप्रकाश्यं तत्त्वं विषयः, मोक्षः काम्यमानत्वात् मुख्यं प्रयोजनं, चित्तसमाधानशब्दितं तत्त्वज्ञानम् अवांतरप्रयोजनं, प्रकरणस्य फलस्य च जन्यजनकभावः संबन्धः, अधिकारिणः स्वकीयप्रयोजनजनकत्वं प्रकरणेन संबन्धः, मुमुक्षुरधिकारीसनुबंधचतुष्टयं प्रवृत्त्यङ्गमर्थादुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

इह भगवता भाष्यकारेण अध्यारोपापवादाभ्यामोंकारेण प्रत्यक्ब्रह्माभेदप्रतिपत्तिप्रकारं दर्शयितुमधिष्ठानस्य वास्तवं रूपम्, अध्यारोप्यप्रपंचस्य सृष्टिं च सिद्धवत्कृत्याध्यारोपमात्रमुदितम्। वार्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्तचिंतात्मकत्वाद्वार्तिकस्योक्तानुक्तं तदुभयं वक्तुकाम आदौ अध्यारोपात्पूर्वमवस्थितमधिष्ठानभूतात्मस्वरूपमाह। *आसीदेकमिति। ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम्, अत एव एकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं परं परमानन्दरूपं नित्यमुक्तं कालत्रयेऽपि सर्वानर्थरूपप्रपंचसंबन्धशून्यं सच्चिदानन्दात्मकं वस्त्वासीत्सृष्टेः प्रागित्यर्थः। "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। यद्यपि अद्वितीयस्य आसीत् इति कालसंबन्धो न युक्तः, तथापि श्रोतॄणां प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कालसंबन्धमारोप्योपादिशतीति बोध्यम्। ननु जगदुपादानस्य कालत्रयेऽपि कथं सं-

तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकम् ।
स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजो रूपात्मकं ततः ॥३॥

बन्धशून्यत्वं तत्राह *अविक्रियमिति । निरवयवत्वेन विभुत्वेन च परिणामपरिस्पंदयोरसंभवादुपादानत्वमपि न तस्यास्तीत्यर्थः । तर्हि कथम् "आत्मन आकाशः संभूतः, तत्तेजोऽसृजत" इत्यादि श्रुतिभिरुपादानत्वाभिधानं ब्रह्मण इत्याशंक्य तत्त्वतोऽन्यथाभावलक्षणपरिणामाभ्युपादानत्वासंभवेऽपि मायया अतत्त्वतोऽन्यथात्वलक्षणं विवर्त्तोपादानत्वं संभवतीत्याह *तत्त्वमायेति । स्वस्य ब्रह्मणः शक्तिभूता स्वस्मिन्नेवाध्यस्ता माया तस्याः समावेशः आध्यासिकतादात्म्यं तस्माद्बीजमुपादानमित्यर्थः । शुक्त्यादेर्विक्रियां विनापि रजताद्युपादानत्वदर्शनात् । अविक्रियस्यापि जगद्विवर्तोपादानत्वमविरुद्धमित्यर्थः । ननु यत्र यत्कार्यं सूक्ष्मरूपेण वर्तते तदेव तस्य कार्यस्य बीजम्, अन्यथा तंतूनामपि घटं प्रति बीजत्वं स्यात् । तथा च नित्यमुक्ते ब्रह्मणि प्रागुत्पत्तेर्जगत्सूक्ष्मरूपासंभवात्कथं तद्बीजत्वमत आह*अव्याकृतमिति । स्वतो नित्यमुक्तस्य सूक्ष्मकार्याश्रयत्वासंभवेऽपि मायायां तत्संभवात्तद्द्वारा अव्याकृतात्मकम् अनभिव्यक्तनामरूपात्मकजगदाश्रयः "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" इतिश्रुतेः । अतो बीजत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं ब्रह्मणः प्रपंचोपादानत्वमुपपाद्य इदानीं तस्मिन्जगतः अध्यारोपार्थं ततः सृष्टिमाह*तस्मादित्यादिना सार्द्धेन। तस्य स्थूलाकाशवैलक्षण्यमाह*शब्दतन्मात्ररूपकमिति । शब्द एव तस्मिन्नाकाशे मात्रा मीयते ननु अवकाशदातृत्वशांतघोरमूढत्वादयो यस्मिन् तच्छब्दतन्मात्रं, तदेव रूपं यस्य, गुणगुणिनोरभेदात्, तथा शब्दमात्रमेवावगम्यते अवकाशदानादिव्यवहारविशेषा न संति

आपो रसात्मिकास्तस्मात्तेभ्यो गन्धात्मिका मही ।
शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् ॥ ४ ॥
शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते ।
शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः ॥ ५ ॥
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही ।
तेभ्यः समभवत्सूत्रं भूतं सर्वात्मकं महत् ॥ ६ ॥

यस्मिन् तत्सूक्ष्ममाकाशमित्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
न शांता नापि ते घोरा न मूढाश्चाविशेषिणः ॥ १ ॥

इति । स्पर्शात्मकइत्यादावेवमेव योज्यम् ॥ ३ ॥

तत्तद्भूतानामसाधारणगुणान्पूर्वपूर्वकारणानुस्यूत्या प्राप्तगुणान्तराणि च संगृह्याह *शब्दैकगुणमिति । पूर्वपूर्वभूतभावमापन्नस्यैव ब्रह्मण उत्तरोत्तरभूतोपादानत्वात्पूर्वपूर्वगुणानुस्यूतिरुत्तरोत्तरस्मिन्न्याय्येति भावः ॥ ४ ॥

*शब्दस्पर्शरूपेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां कार्यमाह* तेभ्य इति । लिङ्गशरीरं च "ज्ञानेन्द्रियाणि पंचैव" इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । ननु इन्द्रियाण्यहंकारकार्याणि प्राणास्तु करणानां सामान्यवृत्तिरिति सांख्याः पौराणिकाश्चाहुः तत्कथं भूतकार्यत्वमत आह*भूतमिति । भूतात्मकं तत्कार्यमित्यर्थः । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इत्यादिश्रुतेः । चक्षुरादीनां तेजआदिभूतैरुपचयदर्शनात् तेजआदिभूतग्राहकत्वाच्च भौतिकत्वमित्यर्थः। *सर्वात्मकमिति । हिरण्यगर्भोपाधिभूतस्य समष्टिलिङ्गशरीरस्य

सर्वव्यष्टिलिङ्गशरीरव्यापित्वात्सर्वात्मकत्वमित्यर्थः। यद्वा-वैशेषिका-दयस्तु चक्षुरादीन्द्रियाणि भौतिकान्येव, तानि शरीरेण सह जायन्ते, सहैव नश्यन्ति, नतु शरीरांतरसंचारिचक्षुरादिकरणसंघातरूपं लिङ्गं नाम किंचिदस्ति, मन एव तु केवलं शरीरान्तरसंचारीत्याहुः। तन्मतं निराकरोति॥ सर्वात्मकमिति। क्रमेण प्रतिपद्यमानदेवादिसर्वशरीरेषु प्रविश्य तेषामात्मतया वर्त्तमानमित्यर्थः। केवलस्य व्यापकस्यात्मनः स्वतः उत्क्रांत्याद्यसंभवात्। ननु "उत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति श्रुतेश्च "तदापीतेः संसारव्यपदेशात्" (ब्र० सू० अ० ४ पा० २ सू० ८) इतिन्यायाच्च करणसमुदायरूपमात्मन उत्क्रांत्याद्युपाधिभूतं लिङ्गं शरीरांतरसंचार्यंगीकर्त्तव्यम्।

अत्रेदमवधेयम्। मायायास्त्रिगुणात्मकत्वात्तत्कार्याणि भूतान्यपि तादृशान्येव। तत्र भूतानां सात्विकांशेभ्यः प्रत्येकं श्रोत्रादीनि पंच ज्ञानेन्द्रियाणि जायन्ते, तेभ्यो मिलितेभ्यः मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मकमंतःकरणं जायते, तेषामेव राजसांशेभ्यः प्रत्येकं कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि पंच क्रमेण जायंते, तेभ्यो मिलितेभ्यः प्राणापानादिपंचवृत्तिकः प्राणो जायते, तत्र चित्ताहंकारयोर्मनोबुद्ध्योरंतर्भावेण अंतःकरणस्य द्वैविध्ये सति ज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं प्राणादिवृत्तिभेदेन पंच प्राणाः मनोबुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिंगं तेभ्यः समभवदिति। एवमेव समष्टिलिंगं हिरण्यगर्भोपाधिभूतं गोव्यक्तिषु गोत्वमिव व्यष्टिलिंगेष्वनुस्यूतं जायते।

इयांस्तु विशेषः—कृत्स्नब्रह्मांडे कारणतया अनुस्यूतेभ्यः सात्विकेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः एकैकतः समष्टिज्ञानेन्द्रियाणि, समुदितेभ्यस्तेभ्य एव समष्ट्यन्तःकरणम्। एवं राजसेभ्यः कर्मेन्द्रियाणि

ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराडभूत् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः ॥ ७ ॥
पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद्द्विधा ।
एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभजेत्पुनः ॥ ८ ॥

प्राणाश्च जायंते, समष्टिलिङ्गारंभकतया तदनुस्यूतेभ्यः सात्विकादिभूतांशेभ्यो व्यष्टिकरणानीति । अत एव सगुणब्रह्मोपासकस्य समष्ट्यपरिच्छिन्नसगुणब्रह्मभावेन परिच्छेदाभिमाने निवृत्ते व्यष्टिलिंगं समष्टिलिंगतां प्रतिपद्यते । ततश्च हिरण्यगर्भोपाधिलिङ्गाभिमानेन हिरण्यगर्भतामाप्तिरिति तत्र तत्र भाष्यकारादिभिरुच्यमानं संगच्छते; अंशकार्यस्यांशिकार्यान्तर्भावादिति ॥ ६ ॥

एवं लिंगशरीरवत्तेभ्य एव भूतेभ्यः पंचीकरणेन स्थूलतामापन्नेभ्यो भूतेभ्यः समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरं जातमित्याह॰तत इति । तेभ्य एव सूक्ष्मेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलत्वविशिष्टवैशेष्येण जातानि स्थूलानि भूतानि, तेभ्यो विराट्स्थूलं शरीरं समष्ट्यात्मकं द्विप्रकारकमप्यभूदित्यर्थः । अत्रापि भूतेभ्यो अंशिभ्यो अंडं, तदंशेभ्यः पिंडमिति उपासकस्य वैश्वानरात्मत्वमाप्तिः पूर्वोक्तरीत्या द्रष्टव्या । सूक्ष्मभूतेभ्यो भिन्नानि स्थूलानि जातानीति भ्रमं वारयति ॰पंचीकृतानीति । तान्येव पंचीकृतानि संति स्थूलानीत्यर्थः॥७॥

पंचीकरणप्रकारमाह॰ पृथिव्यादीनीति । एकैकं भूतं द्वेधा विभज्य योरेकं चतुर्धा विभज्य चतुरो भागान् तद्व्यतिरिक्तभूतचतुष्टये योजयेत् । ततश्च स्वांशार्द्धम् इतरभूतानामंशाश्चत्वारोऽपि मिलित्वाऽर्धमिति एकैकं भूतं पंचात्मकं संपद्यते इत्यर्थः॥८॥

एकैकं भागमेकस्मिन्भूते संवेशयेत्क्रमात् ।
ततश्चाकाशभूतस्य भागाः पञ्च भवन्ति हि ॥ ९ ॥
वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत् ।
पञ्चीकरणमेतत्स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः ॥ १० ॥

---

*एकैकमिति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

*वाय्वादीति । वाय्वादिभागाश्चत्वारो आकाशभागार्धं च मिलित्वा आकाशभूतस्य भागाः पंचेति पूर्वेणान्वयेन योज्यम् । *वाय्वादिष्विति । वायुभागार्धं भूतांतराणां चतुर्णां भागाश्चत्वारः, ततश्च वायोर्भागाः पंच भवंतीत्येवं क्रमेण सर्वत्र आदिशेदित्यर्थः ।

अत्र केचिद्वाचस्पतिमिश्रमतानुसारिणः–पंचीकरणं यद्यपि संप्रदायसिद्धं तथापि युक्तिविधुरत्वात्त्रिवृत्करणमेव आदरणीयम् । पंचीकरणपक्षे पृथिव्यादिभागानामाकाशवाय्वोः प्रवेशे रूपवत्त्वान्महत्वाच्च तयोश्चाक्षुषत्वं स्यात् । यद्यपि आकाशादिभागानामाधिक्यादितरभागानां च स्वल्पत्वादधिकेन स्वल्पत्वाभिभूतत्वात्, "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः (ब्र०सू०अ० २ पा० ४ सू०२२) इति न्यायेन चाक्षुषत्वाभावः तर्हि आकाशादौ पृथिव्यादिभागकल्पना व्यर्था, तेषां व्यवहारागोचरत्वात् । अथापि श्रुतिसिद्धत्वादेव कल्प्यत इति यदुच्येत तथापि त्रिवृत्करणमेव श्रुतिसिद्धम् । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति श्रुतेर्न पंचीकरणं तत्र श्रुतेरभावादित्याहुस्तत्राह *इत्याहुस्तत्त्ववेदिन इति । श्रुतिस्मृतिन्यायतत्त्ववेदिन इत्यर्थः । श्रुतिस्तावदाथर्वणे "पृथ्वी च पृथिवीमात्रा च" इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मभूतकथनप्रस्तावे "वायुश्च वायु-

पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्यं च विराड् भवेत् ।
स्थूलं शरीरमेतत्स्यादशरीरस्य चात्मनः ॥ ११ ॥

मात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च" इति तयोरपि स्थूलसूक्ष्मभेदं दर्शयति । स्थूलत्वं च पंचीकृतत्वमेव, अन्यस्यासंभवात् ।

पंचीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः ।

इत्युक्तत्वाच्च । स्मृतिरपि स्कांदे ब्रह्मगीतासु "पंचीकृत्य शिवाज्ञया" इत्यादिना ।

न्यायश्च–श्रुतौ त्रिवृत्करणोक्तिबलादत्रिवृत्कृतानां स्थूलव्यवहारानर्हत्वं गम्यते, अन्यथा तदुक्तेर्वैयर्थ्यादत्रिवृत्कृतभूतकार्याणामिन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन स्पष्टव्यवहारादर्शनाच्च त्रिवृत्करणमर्थवदिति वक्तव्यम् । एवं पंचीकरणाभावे आकाशवायुभ्यामपि स्पष्टावकाशदानादिस्थूलव्यवहारो न स्यादिति न्यायादेव पंचीकरणमंगीकार्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतिस्तु छांदोग्ये भूतत्रयसृष्टिश्रुतिर्यथा पंचभूतोपलक्षणार्था वियदधिकरण (ब्र० सू० अ० २ पा० ३ सू० १) न्यायेन, तथा त्रिवृत्करणश्रुतिरपि पंचीकरणोपलक्षणार्था । चाक्षुषत्वापत्तिस्तु "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" इतिन्यायेनार्द्धभूयस्त्वादेव परिहृतेति भावः ॥ १० ॥

एवमुपोद्घाततया सृष्टिमभिधाय नित्यमुक्ते आत्मनि अतस्मिंस्तद्रूपत्वेन मायाकार्यत्वेन च तस्या आरोपत्वं चोक्त्वा इदानीं तस्या ॐकारेणापवादसौकर्याय आरोपितस्य कृत्स्नस्य त्रैविध्यकरणार्थं पंचीकृतेत्यादि आचार्यवाक्यं व्याचष्टे *पंचीकृतानीत्यादिना । विराट्शब्दार्थमाह*स्थूलं शरीरमिति । अनेन व्यष्टिसमष्टिशरीरद्वयमप्युक्तम् । ननु तस्य स्थूलशरीरांगीकारे अस्थूलमित्यादिश्रुतिविरोध इत्याशंक्य वस्तुतो अशरीरस्य शरीरसंबन्धासंभवं

अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमिति त्रिधा ।
एकं ब्रह्म विभागेन भ्रमाद्भाति न तत्त्वतः ॥ १२ ॥
इन्द्रियैरर्थविज्ञानं देवतानुग्रहान्वितैः ।
शब्दादिविषयं ज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ १३ ॥

यदन् तस्य मृषात्वमाह*अशरीरस्येति । चोऽवधारणे । वस्तुतः कालत्रयेऽपि शरीरसंबन्धरहितस्यैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्" इति मूलमनुपपन्नम् । अद्वितीयात्मनि इन्द्रियादिभेदाभावादारोपितस्य तस्य सत्त्वेऽपि इन्द्रियाणां जडानां स्वतः प्रवृत्त्यसंभवः । नचात्माऽसंगस्तत्प्रवर्त्तको भवति । अतस्तेषां विषयसंबन्धाभावादर्थोपलब्धिर्न संभवतीत्यत आह *अधिदैवतमिति । अधिदैवतमित्यादिषु सप्तम्यर्थे ऽव्ययीभावः । देवतासु विद्यमानं दिगादिकं अधिदैवतं आत्मनि कार्यकरणसंघाते शरीरे विद्यमानं श्रोत्राद्यध्यात्मं भूतेषु विद्यमानं विषयभूतं शब्दादिकमधिभूतम् । "तेभ्यः समभवन्" इति वार्त्तिके भूतानामिन्द्रियाणां च सृष्टिः कंठरवेणोक्ता । इन्द्रियसृष्ट्युक्त्यैव समष्टीन्द्रियाभिमानिचेतनानामेव देवतात्वात् तत्सृष्टिरप्यर्थादुक्तेति त्रिविधस्याप्यात्मन्यारोपो दर्शित इति भावः । एवं सति "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिः" इतिवाक्यमुपपन्नम् ॥ १२ ॥

देवतानामिन्द्रियप्रवर्त्तकत्वोपपत्तिरित्याह*इन्द्रियैरिति । एवंसति देवतानुग्रहान्वितैरिन्द्रियैरर्थविज्ञानं जायते, तज्ज्ञानं जागरितमुच्यत इति, एवं वाक्यभेदेन ज्ञानपदद्वयस्याप्यन्वयो द्रष्टव्यः । यद्वा इन्द्रियजन्यं ज्ञानम् अन्यच्च शास्त्रानुमानादिजन्यं ज्ञानं सर्वं च जागरितमिति ज्ञानपदद्वयस्यापुनरुक्तिः । अत्र उपलब्धिरित्युक्ते

श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् ।

तुरीये गतम्, अतः अर्थेति। विषयोपलब्धिरित्यर्थः । सुषुप्तावज्ञानस्य विषयत्वोपलब्धेरर्थपदं शब्दादिपरत्वेन व्याख्यातम्, शब्दादिविषयमित्यनेन । तथापि स्वप्ने वासनारूपशब्दाद्यर्थोपलब्धेः सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियैरित्युक्तम् । नच तत्रापि इन्द्रियाणि दृश्यंत इति वाच्यम् । तेषां वासनामात्रत्वात् । नच वासनारूपैरपि तैरर्थोपलब्धिस्तत्रास्तीति वाच्यम् । वासनारूपाणां तेषामर्थानामिव विषयत्वेन साक्षिभास्यत्वमेव नतूपलब्धौ करणत्वम् । तत्प्रतीतिस्तु जाग्रत्काले करणत्वप्रतीतिस्तद्वासनामात्रं देवतानुग्रहाभावेन मुख्यकरणत्वाभावादित्याशयेन "देवतानुग्रहान्वितैः" इत्युक्तम् । नच एवमपि मनःकरणं तत्रास्तीति वाच्यम् । तस्येन्द्रियत्वाभावात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः पृथक्ग्रहणात् । अत एव श्रुतेः इन्द्रियत्वाभावनिश्चयात् "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि" इत्यत्र विजातीयेनैव संख्यापूरणं कार्यम् "यजमानपंचमा इडां भक्षयंति" इत्यत्र अनार्त्विजाऽपि विजातीयेन यजमानेन संख्यापूरणदर्शनात् । सजातीयेनैव संख्यापूरणन्यायस्तु "गुहां प्रविष्टौ" (ब्र० सू० अ० १ पा० २ सू० ११) इत्यधिकरणसिद्धसंदेहस्थले एव नतु मानांतरेण विजातीयत्वनिश्चयस्थलेऽपि इति भावः । स्वप्ने मनस अर्थोपलब्धि प्रत्युत्पादकत्वेन करणत्वाभावाच्च न तदा अतिव्याप्तिरिति । न चैवमपि समाधिमूर्च्छयोरव्याप्तिः, तत्र इन्द्रियैरुपलब्ध्यभावात्तयोर्जागरणत्वादिति वाच्यम् । मूर्च्छाया "मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः" (ब्र० सू० अ३-पा० २ सू० १०) इति न्यायेन अजागरणत्वात्समाधेस्तुरीयावस्थात्वेनाजागरणत्वाच्चेति भावः ॥ १३ ॥

इदानीमध्यात्मादिविभागं सुखप्रतिपत्त्यर्थं विविच्य दर्शयति

अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ १४ ॥
त्वगध्यात्ममिति प्रोक्तं स्प्रष्टव्यं स्पर्शलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १५ ॥
चक्षुरध्यात्ममित्युक्तं द्रष्टव्यं रूपलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमादित्योऽत्राधिदैवतम् ॥ १६ ॥

---

*श्रोत्रमित्यादिना "ईशस्तत्राधिदैवतम्" इत्यन्तेन । अत्राधिभूतमिति तत्तदिन्द्रियविषय उच्यते, शब्दस्वरूपं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इत्यर्थः । एवं सर्वत्र योज्यम् । "दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्" इत्यादिश्रुत्या दिगादीनामधिष्ठातृदेवतात्वावगमात्तेषां तथात्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । एतेन जीवाधिष्ठितानामेवेन्द्रियाणां प्रवृत्त्युपपत्तेस्तदधिष्ठात्र्यो देवता न संतीति वदंतो वैशेषिकादयो निरस्ताः । श्रुतिविरोधादसंगस्य जीवस्याधिष्ठातृत्वानुपपत्तेश्चेति । यद्यपि श्रुतौ "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इत्यादिना वागग्न्यादिक्रमेणाध्यात्मादिविभाग उक्तः । तथापि तदुत्पादकतद्ग्राह्यभूतक्रमेण तत्रापि ज्ञानेन्द्रियपूर्वकत्वात्कर्मेन्द्रियप्रवृत्तेस्तदुत्पादकतद्ग्राह्यभूतक्रमेण आध्यात्मादिक्रम इहोक्तः ॥ १४ ॥

*त्वगध्यात्ममिति । *वायुरिति । यद्यपि "ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्" इतिश्रुतौ ओषधिवनस्पतीनां त्वग्देवतात्वमुक्तं तथापि देवतात्वाप्रसिद्धेस्तेषामधिष्ठाता वायुरेव ओषध्यादिशब्देनोक्त इति मत्वा इह वायुरुक्तः । वृक्षाणां वाय्वधिष्ठितत्वं च श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति भावः ॥ १५ ॥

*चक्षुरिति स्पष्टम् ॥ १६ ॥

जिह्वाऽध्यात्मं तयाऽऽस्वाद्यमधिभूतं रसात्मकम् ।
वरुणो देवता तत्र जिह्वायामधिदैवतम् ॥ १७ ॥
घ्राणमध्यात्ममित्युक्तं घ्रातव्यं गन्धलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं पृथिव्यत्राधिदैवतम् ॥ १८ ॥
वागध्यात्ममिति प्रोक्तं वक्तव्यं शब्दलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमग्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ १९ ॥

---

*जिह्वेति । रसात्मकमास्वाद्यम् अधिभूतमित्यन्वयः । "वरुणो वा एनं गृह्णाति" इत्यादौ व्याधिविशेषे वरुणशब्दस्य प्रयोगात्तद्व्यावृत्त्यर्थं देवतारूपोऽधिदैवतमित्युक्तम् । वरुणस्य चाधिष्ठातृत्वाद्रसस्य चाबात्मकत्वात् "शन्नो मित्रः शं वरुणः" इत्यत्र इन्द्रियदेवतासु तस्य गणनाच्च तत्र देवतेति भावः ॥ १७ ॥

*घ्राणमध्यात्ममिति । *पृथिवीति । घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वात्पृथिव्यभिमानिदेवतायास्तत्र देवतात्वमुचितमिति "पृथिव्यत्राधिदैवतम्" इत्युक्तम् । यद्वा "दिग्वातार्कप्रचेतो" इतिसंप्रदायश्लोके अश्विनोः घ्राणाधिदेवतात्वोक्तेः वडवाभूतसूर्यपत्नीनासिकानिर्गतत्वेन पुराणप्रसिद्धेश्च तयोरेवाधिदैवतत्वौचित्याच्च, इह पृथिवीशब्देन तावेवोक्तौ "अभूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ" इत्यत्र तयोर्मनुष्यवत्पृथ्वीसंबन्धश्रवणात् । यद्यपि "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इत्यत्र वायोर्देवतात्वमुक्तं, तथापि नासिकासंचारिश्वासरूपेण वायोर्गंधग्रहणे सहकारित्वमात्रेण तथोक्तम् । वस्तुतस्तत्र वायुशब्देन तत्सहचारिपूर्वोक्तदेवतैव ग्राह्येति न विरोधः ॥ १८ ॥

वैशेषिकादयस्तु—कर्मेन्द्रियाणि न संत्येव हस्ताद्यवच्छिन्नात्म-

हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यं च यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २० ॥
पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ २१ ॥
पायुरिन्द्रियमध्यात्मं विसर्गस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं मृत्युस्तत्राधिदैवतम् ॥ २२ ॥
उपस्थेन्द्रियमध्यात्मं स्त्र्याद्यानन्दस्य कारणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं प्रजापतिः ॥ २३ ॥

नि प्रयत्नोत्पत्तौ तत एव हस्तादौ व्यापारोत्पत्तिसंभवादित्याहुः । तदयुक्तम् । "अग्निर्वाग्भूत्वा" इत्यादिश्रुतिविरोधात्कुणित्वादिमापककर्मप्रतिबद्धेन्द्रियाभावे कुणित्वपंगुत्वाद्यसंभवापत्तेः । अन्यथा तत्तद्गोलकावच्छिन्नात्ममनःसंयोगादेव ज्ञानोत्पत्तिसंभवेन ज्ञानेन्द्रियाणामप्यभावप्रसंगाच्चेत्यभिप्रेत्य कर्मेन्द्रियेषूक्तविभागमाह *वागध्यात्ममिति । वागादयश्च यथाक्रमं राजसाकाशादिभूतकार्याणीति बोध्यम् ॥ १९ ॥

*हस्तावध्यात्ममिति । इन्द्र इति । "इन्द्रो मे बले श्रितः" इति श्रुत्या इन्द्रस्य बलाधिष्ठातृत्वाद्बलस्य "बाहोर्बलम्" इतिश्रुत्या बाहुधर्मत्वादिन्द्रो हस्ताधिदैवतमित्यर्थः ॥ २० ॥

*पादाविति । *विष्णुरिति । विष्णोस्त्रिविक्रमणकर्तृत्वात् त्रिक्रमणहेतुपादाधिष्ठातृत्वं तस्योचितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

*पायुरिति स्पष्टम् ॥ २२ ॥

*उपस्थेति । *प्रजापतिरिति । यद्यपि "आपो रेतो भूत्वा

मनोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं मन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २४ ॥
बुद्धिरध्यात्ममित्युक्तं बोद्धव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं बृहस्पतिः ॥ २५ ॥
अहंकारस्तथाऽध्यात्ममहंकर्तव्यमेव च ।
अधिभूतं तदित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २६ ॥
चित्तमध्यात्ममित्युक्तं चेतव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ २७ ॥
तमोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं विकारस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमीश्वरोऽत्राधिदैवतम् ॥ २८ ॥
बाह्यान्तःकरणैरेवं देवतानुग्रहान्वितैः ।
स्वं स्वं च विषयज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ २९ ॥

शिश्नं प्राविशन्" इति श्रुतौ अपां देवतात्वमुक्तं, तथापि तत्र आपश-ब्देन तदुपलक्षितपंचभूतोपाधिकः प्रजापतिरेवोक्त इति भावः॥२३॥

मंतव्यबोद्धव्यादिकं सर्वं यद्यपि श्रोतव्यादिरूपमेव, तथापि मंत-व्यत्वादिरूपेण श्रोतव्याद्यपेक्षया भेदमंगीकृत्य तेषां मनआदिविष-यत्वमाह*मनोऽध्यात्ममिति त्रिभिः मंतव्यमित्यादिना। बृहस्पत्यादीनां तु बुद्ध्यादिदेवतात्वमागमादवगंतव्यम् । इतरेषां तु "अग्निर्वाग्भूत्वा" इत्यादिश्रुतौ तथात्वं स्पष्टमिति ॥२४॥२५॥२६॥

*चित्तमिति । क्षेत्रज्ञः साक्षीत्यर्थः ॥ २७ ॥

*तम इति । ईश्वरः मायाप्रवर्त्तको जगत्कारणमिति भेदः॥२८॥

एवमध्यात्मादिविभागं प्रदर्श्य "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्"

येयं जागरितावस्था शरीरं करणाश्रयम् ।
यस्तयोरभिमानी स्याद्विश्व इत्यभिधीयते ॥ ३० ॥
विश्वं वैराजरूपेण पश्येद्भेदनिवृत्तये ।
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३१ ॥

इतिवाक्ये इंद्रियग्रहणं करणोपलक्षणार्थमित्यभिमेत्य वदन् वाक्यार्थमुपसंहरति *बाह्येति । अत्र ज्ञानमिति कर्मेन्द्रियव्यापाराणाम् उपलक्षणम् । अन्यथा कर्मेन्द्रियस्यासंग्रहापातात् स्वरूपनिरूपणवैयर्थ्यं स्यादिति ॥ २९ ॥

"तदुभयाभिमानी" इत्यत्रोभयशब्दार्थं वदन् तद्वाक्यार्थमाह *येयमिति । विश्वस्य स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयाभिमानित्वात्सूक्ष्मशरीरसंग्रहाय "शरीरं करणाश्रयम्" इत्युक्तम् । अत एव तमःशब्दितं कारणशरीरमपि "तमोऽध्यात्मम्" इत्यत्रोक्तम् । अन्यथा जागरावस्थोक्तिप्रस्तावे तस्यानवसरप्रसंगात् । तच्च इह शरीरग्रहणेन गृहीतमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

ननु "तत्कार्यं च विराड् भवेत्" इत्यत्र समष्टिव्यष्टिशरीरयोरभिधानात्समष्टौ च वैश्वानरशब्दितस्य वैराजस्याभिमानित्वात्कथं व्यष्ट्यभिमानिनो विश्वस्य तदुभयाभिमानित्वम्? अत आह *विश्वमिति । वैराजस्य रूपं यस्य स तथा। भावप्रधानो निर्देशः । वैराजरूपत्वेनेत्यर्थः । वैराजं विश्वात्मत्वेन पश्येदित्यर्थः । हिरण्यगर्भरूपेण चिन्तयेदित्यादावप्येवमेवार्थः । यथाश्रुते विश्वस्य वैराजान्तर्भावे विश्वस्य प्राधान्यं न स्यात् । तथा च सति प्रत्यगात्मशोधनं न भवेत् । वैराजादीनां ईश्वरावस्थाभेदत्वेन प्रत्यगात्मावस्थाभेदत्वाभावात् । तथा सति "अकारमात्रं विश्वः स्यात् । अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत्" इत्यादिवक्ष्यमाणाः विश्वादिप्राधान्यव्यपदेशा विरुध्येरन् ।

श्रोत्रत्वङ्नयनघ्राणजिह्वा धीन्द्रियपञ्चकम् ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ३२ ॥
मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
संकल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥ ३३ ॥
अभिमानात्मकस्तद्वदहंकारः प्रकीर्तितः ॥
अनुसंधानरूपं च चित्तमित्यभिधीयते ॥ ३४ ॥

एतदुक्तं भवति—एकस्यैव चैतन्यस्य समष्टिव्यष्ट्यभिमानभेदेन भेदाज्जीवानामपि "सर्वे जीवाः सर्वमयाः" इति श्रुत्या अपरिच्छेदात्परिच्छिन्नव्यष्ट्यभिमानकृतः परिच्छेदभ्रमः । तत्र समष्टिव्यष्ट्योः स्थूलत्वसामान्येन अभेदे चिन्तिते परिच्छिन्नाभिमाननिवृत्त्या परिच्छेदभ्रमनिवृत्तौ तदभिमानिनोरपि विश्ववैराजयोरभेददर्शनं स्यादिति "एतत् त्रयमकारः" इत्यादिनोक्तम् । पादानां मात्राणां चाभेदं श्रौतक्रममनुसृत्यैव "अकारमात्रं विश्वः स्यात्" इत्यादिना वक्ष्यामीत्यभिसन्धाय अपञ्चीकृतेत्यादिनोक्तं द्वितीयपादं व्याचष्टे *ज्ञानेन्द्रियाणीत्यादिना ॥ ३१ ॥

*श्रोत्रत्वगिति स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

*मनो बुद्धिरिति । संकल्पाख्यमिति । सङ्कल्पवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं मन इत्यर्थः । निश्चयाख्यवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं बुद्धिः ॥ ३३ ॥

*अभिमानात्मक इति । अभिमानवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणमहङ्कारः । पूर्वोत्तरानुसन्धानरूपवृत्तिमच्चित्तमित्यर्थः ।

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥ १ ॥

प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानाख्यस्तथैव च ।
समानश्चेति पञ्चैताः कीर्तिताः प्राणवृत्तयः ॥ ३५ ॥
खं वाय्वग्न्यम्बुक्षितयो भूतसूक्ष्माणि पञ्च च ।
अविद्याकामकर्माणि लिङ्गं पुर्यष्टकं विदुः ॥ ३६ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्र गर्वोऽभिमानः स्मरणम् अनुसन्धानं विषयाः साध्याः वृत्तय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

*प्राणोऽपान इति स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

*खं वाय्विति । *पुर्यष्टकमिति । एकैकं पञ्चकमेकैका पुरी, मनआदिचतुष्टयमेका पुरी, कामादिकं प्रत्येकमेकैका पुरीति पुर्यष्टकम् । एतच्च ज्ञानेन्द्रियादिकं जीवस्य भोगसाधनत्वात्तदुपाधित्वेन तदवस्थानप्रदेशत्वाच्च पुरीव राज्ञः पुरीत्यर्थः ।

ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथा पराणि
कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च ॥
प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च
कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पुरी ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र वार्तिके अभियुक्तश्लोके चाविद्यातमःशब्दौ पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनारूपाविद्यापरौ, मूलाविद्यायाः कारणशरीरत्वेन सूक्ष्मशरीरान्तर्भावासम्भवात् । पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनायामप्यविद्याशब्दः प्रत्युक्तो वाचस्पतिमिश्रैः "अनिर्वाच्याविद्याद्वितीयसचिवस्य" इत्यत्र । यद्यपि—

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ॥
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ १ ॥

इति प्राणादिसप्तदशकमेव लिङ्गशरीरमित्यात्मबोधादावुक्तम् । अत्र च कामकर्मादीनामपि लिङ्गशरीरान्तर्भाव उच्यते

एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मायिकं प्रत्यगात्मनः ।
करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थं प्रबोधवत् ॥ ३७ ॥
ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं स्वप्न उच्यते ।
अभिमानी तयोर्यस्तु तैजसः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥

"एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यात्" इति. । तथाप्यात्मबोधादिश्लोकेषूपलक्षणपरत्वेन कामकर्मादीनामपि ग्रहणं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा तेषां शरीरत्रये ऽप्यन्तर्भावाभावेन शरीरत्रयापलापेऽपि तदपलापाभावप्रसङ्गात् । तथाच स्थूलप्रपञ्चः सर्वोऽपि स्थूलशरीरम्, सूक्ष्मप्रपञ्चः सर्वोऽपि सूक्ष्मशरीरं, मूलप्रकृतिः कारणशरीरमिति शरीरत्रयापलापे सर्वप्रपञ्चापलापसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

*एतदिति । एतत्पुर्यष्टकम् । तस्य निरसनयोग्यतां दर्शयितुं मायिकमिति विशेषणम् । एवं शरीरं निरूप्य तस्य यस्यामवस्थायां भोगसाधनत्वं तामवस्थां दर्शयति *करणोपरमे इति । करणानां चक्षुरादीनामुपरमे सति जाग्रदनुभवजन्यसंस्कारोत्थमन्तःकरणवृत्तिरूपप्रबोधयुक्तम् यद्ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं चैतन्यमस्ति तद्विषयभूतरथगजादि तद्विषयकान्तःकरणवृत्तिश्चेति द्वयं स्वप्न इत्यर्थः । मूले "जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः" इत्युक्तत्वात्, तदनुसारेणैव व्याख्यातम् । अन्यथा चैतन्यस्य स्वप्नावस्थान्तर्भावे तस्याप्यपलापापत्तेः । एवं शरीरमवस्थां चोक्त्वा तदभिमानिनं दर्शयति *अभिमानीति । तयोः स्वप्नसूक्ष्मशरीरयोः । तैजस इति । तेजसि वासनायामभिमानित्वेन निर्वृत्तो भवतीति तैजस इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

*हिरण्यगर्भेति । अत्र हिरण्यगर्भशब्देन समष्टिसूक्ष्मशरीरा-

हिरण्यगर्भरूपेण तैजसं चिन्तयेद्बुधः ।
चैतन्याभासखचितं शरीरद्वयकारणम् ॥ ३९ ॥
आत्माज्ञानं तदव्यक्तमव्याकृतमितीर्यते ।
न सन्नासन्न सदसद्भिन्नाभिन्नं न चात्मनः ॥ ४० ॥

भिमानी सूत्रात्मोच्यते । यथा व्यष्टिभूतपत्रपुष्पशाखादिकं समष्टिभूतवृक्षरूपेण पश्यति "एको वृक्षः" इति । तथा व्यष्टिभूतसूक्ष्मशरीराभिमानिनमात्मानं व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानं हित्वा समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानित्वेन ध्यायेदित्यर्थः । एवं सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्थां तदभिमानिनं च उकारार्थमुक्त्वा मकारार्थं वक्तुं कारणशरीरं तस्य भोगसम्पादिकामवस्थां तदभिमानिनं च दर्शयति *चैतन्येति । केवलाज्ञानस्य शरीरद्वयकारणत्वासम्भवाच्चैतन्याभासखचितमित्युक्तं, चैतन्यप्रतिबिम्बसहितमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

*आत्माज्ञानमिति । अत्र यदित्यध्याहारः । यत् शरीरद्वयकारणमज्ञानमस्ति तदव्यक्तमव्याकृतमिति च ईर्यते इति सम्बन्धः । ननु शरीरद्वयकारणत्वे तस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्ताऽवश्यंभावात्तत्कार्यशरीरद्वयस्यापि सत्तासम्भवात्तदपलापो न सम्भवतीत्याशङ्क्य नार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं, किन्त्वबाध्यत्वम् । तच्चाधिष्ठानतत्त्वज्ञानबाध्यत्वादज्ञानस्य नास्ति इत्यभिप्रायेणाह *न सदिति । तर्हि शशशृङ्गादिवदसदेव स्यादित्याशङ्क्याह *नासदिति । अज्ञोऽहमित्यपरोक्षतया प्रतीयमानत्वान्नासन्तमसदित्यर्थः । न च सत्त्वनिषेधे ऽसत्त्वम्, असत्त्वनिषेधे सत्त्वं वा वक्तव्यं, परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधे अन्यतरावश्यंभावादिति वाच्यम् । परमते घटात्यन्ताभावे घटतदत्यन्ताभावयोरभाववत्सत्त्वासत्त्वयोरप्यभावोपपत्तेरिति भावः । तर्हि

न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणात् ॥ ४१ ॥

केवलसदसद्रूपत्वाभावेऽपि तदुभयरूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह *न सदसदिति । एकस्यैकदैव सदसद्रूपत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । ननु तदज्ञानमात्मनः सकाशाद्भिन्नमभिन्नं वा, भिन्नत्वे अद्वैतहानिः, अभिन्नत्वे बाध्याज्ञानाभिन्नत्वेनात्मनोऽपि बाध्यत्वापत्तिरित्यत आह *भिन्नाभिन्नमिति । भिन्नत्वाभिन्नत्वयोः परस्परविरुद्धयोरप्यभावः पूर्ववदेव द्रष्टव्यः । यद्यपि "न भिन्नं नाभिन्नं कुतश्चित्" इत्यस्य "सतः असतः प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यते" इत्यानन्दगिरीये व्याख्यातं, तथापि वार्त्तिके आत्मन एव कण्ठरवेण भेदादिप्रतियोगित्वमुक्तमिति एवं व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

ननु सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि सभागत्वादिना निर्वक्तुं शक्यत एवेत्याशङ्क्य सभागत्वं नाम सावयवत्वं तच्चावयवरूपकारणसमवेतत्वं, तच्चाज्ञानस्यानादित्वेन नास्तीत्याह *न सभागमिति । तर्हि निर्भागं भविष्यतीत्याशङ्क्य तद्भागभूतानामंशभूतानां पृथिव्यादीनां विद्यमानत्वान्न निर्भागमित्याह *न निर्भागमिति । अत एव नोभयरूपम् इत्याह *न चापीति । ननु सर्वात्मना निर्वक्तुमशक्यत्वे तत्स्वरूपाधिगतिरेव न स्यात्; लक्षणामात्रे लक्ष्याधिगतेरसम्भवादित्याशङ्क्य सत्त्वादिना निर्वचनाभावेऽपि आत्मज्ञानापनोद्यत्वादिरूपेण निर्वचनं सम्भवतीत्याह *ब्रह्मेति । ब्रह्मात्मैकत्वविषयकाज्ञानस्यैवानर्थहेतुत्वात्तद्विषयकज्ञानमेव तन्निवर्तकमित्यर्थः । *हेयमिति । नाश्यमित्यर्थः । ननु अन्यज्ञानेनान्यनाशः कथमित्याशङ्क्य मिथ्यात्वादधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन तदज्ञानस्य निवृत्तिः सम्भवतीत्याह *मिथ्यात्वेति ॥४१॥

ज्ञानानामुपसंहारो बुद्धेः कारणतास्थितिः ।
वटबीजे वटस्येव सुषुप्तिरभिधीयते ॥ ४२ ॥
अभिमानी तयोर्यस्तु प्राज्ञ इत्यभिधीयते ।
जगत्कारणरूपेण प्राज्ञात्मानं विचिन्तयेत् ॥ ४३ ॥
विश्वतैजससौषुप्तविराट्सूत्राक्षरात्मभिः ।
विभिन्नमिव संमोहादेकं तत्त्वं चिदात्मकम् ॥ ४४ ॥

एवं कारणशरीरस्वरूपं निरूप्य अवस्थां निरूपयति *ज्ञानानामिति । अत्र ज्ञानानामिति बहुवचनत्वात्स्थूलसूक्ष्मार्थविषयकाणां जाग्रत्स्वप्नावस्थासंबन्धिनां सर्वेषां ज्ञानानामभावो विवक्षितः । तर्हि वृत्तीनामभावे बुद्धेरप्यभावः स्यादित्याशङ्क्याह *बुद्धेरिति । कारणतास्थितिरिति कारणात्मना अज्ञानात्मना स्थितिरवस्थानं,पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यवासनात्मनाऽवस्थानमित्यर्थः। उपरतवृत्तिका बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थितिः सुषुप्तिरभिधीयत इत्यर्थः । ज्ञानानामुपसंहारो मुक्तावपि, इति बुद्धेः कारणतास्थितिरित्युक्तम् । तावत्युक्ते जाग्रद्दशायामतिव्याप्तिः । कार्यदशायामपि कार्यस्य कारणरूपेणाप्यवस्थानात्, अत उक्तम् ज्ञानानामुपसंहार इति । अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह *वटेति ॥ ४२ ॥

*अभिमानीति । तयोः कारणशरीरसुषुप्त्यवस्थयोः । जगदिति । व्यष्टिकारणशरीराभिमानिनं प्राज्ञात्मानं समष्टिमायावच्छिन्नेश्वरात्मना चिन्तयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु विश्वतैजसादीनां बहूनामङ्गीकारे चिदात्मकमेकं तत्त्वमित्यद्वैतहानिः स्यादित्याशङ्क्य तेषां भेदस्य तत्तदुपाधिकृतत्वात्स्वतः चिदात्मनो न भेद इत्याह *विश्वेति । अक्षरात्मभिरिति

विश्वादिकत्रयं यस्माद्वैराजादित्रयात्मकम् ।
एकत्वेनैव संपश्येदन्याभावप्रसिद्धये ॥ ४५ ॥
ॐकारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम् ।
वाच्यवाचकताभेदाद्भेदेनानुपलब्धितः ॥ ४६ ॥

तृतीया इत्थंभावे । चिदात्मकमेकमेव तत्त्वं विश्वादिरूपेण विभिन्नमिव भासत इति शेषः । तत्र हेतुमाह *संमोहादिति । "चिदात्मकमेकं तत्त्वम्" इत्यज्ञानादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तादृशज्ञानं कथं भवतीत्याशंक्य तादृशज्ञानार्थं प्रपंचापलापप्रकारं दर्शयति *विश्वादिकेत्यादिना । तत्र प्रथमं विश्वादीनां त्रयाणां वैराजादीनां त्रयाणां च भेदाभावसिद्ध्यर्थमैक्यचिन्तनं दर्शयति *विश्वेति । यस्मादेवमेव सम्पश्येत्तस्मादात्मानमद्वयं पश्येदित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र प्रथमेनादिशब्देन तैजसप्राज्ञयोर्ग्रहणं द्वितीयेनादिशब्देन सूत्राक्षरात्मनोर्ग्रहणम् । एकत्वेनेति । यथा व्यष्टिपत्रपुष्पफलशाखादिकं "एको वृक्षः"इत्येकत्वेन पश्यति तथा व्यष्टिविश्वादीन्समष्टिवैराजाद्यात्मना पश्येदित्यर्थः । *अन्याभावेति । अन्यत्वाभावसिद्धये इत्यर्थः । तथा अभेदचिन्तने अभेद एव भवतीत्यर्थः । तथाच त्रयः परिशिष्टा भवंति ॥ ४५ ॥

तेषां त्रयाणामपि चिदात्मनि विलापनं वक्तुं एकहेलया शब्दस्याप्यपलापसिद्ध्यर्थं सर्वशब्दार्थयोरभेदं दर्शयति *ॐकारेति । विश्वप्राज्ञादिलक्षणमखिलमर्थजातं सर्वशब्दात्मकप्रणवमात्रं अकारोकारमकारमात्रं, तत्र च स्थूलप्रपञ्चवाचकसर्वशब्दात्मकत्वमकारस्य, सूक्ष्मप्रपञ्चवाचकसर्वशब्दात्मकत्वमुकारस्य, कारणवाचकसर्वशब्दात्मकत्वं मकारस्य द्रष्टव्यम् । एतत्सर्वं माण्डूक्यभाष्यादौ स्पष्टमुक्तम् । सर्वशब्दात्मकत्वं च प्रणवस्य "यथा शंकु-

अकारमात्रं विश्वः स्यादुकारस्तैजसः स्मृतः ।
प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४७ ॥
समाधिकालात्प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नतः ।
स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४८ ॥
अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।
उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ॥ ४९ ॥

ना'' इत्यादिच्छान्दोग्योपनिषदि स्पष्टमुक्तम् । तत्र हेतुमाह *वाच्येति । भावप्रधानो निर्देशः । वाच्यवाचकाभेदादित्यर्थः । वाच्यवाचकाभेदे हेतुमाह *भेदेनेति । वाच्याद्भेदेन वाचकस्य, वाचकाद्भेदेन वाच्यस्य वाऽनुपलब्धेः इत्यर्थः । वाच्यवाचकाभेदश्च माण्डूक्योपनिषद्भाष्यादौ सम्यङ्निरूपित इति नेह प्रपञ्च्यते ॥४६॥

एवं सामान्यतः प्रणवतदर्थयोरभेदमुक्त्वा इदानीं विशेषप्रणवावयवानाम् अकारादीनां तदर्थानां चाभेदं दर्शयति *अकारमात्रमिति ॥ ४७ ॥

एवं समाधिपूर्वकालकृत्यमुक्त्वा समाधेरव्यवहितपूर्वकालकर्तव्यं प्रविलापनप्रकारमाह *समाधीति । विश्ववैराजाद्यभेददृष्टीनां प्रणवावयवतदर्थाभेददृष्टीनां चासुलभत्वादतिप्रयत्न इत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

स्थूलादिक्रमात् "सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्" इति सङ्क्षेपेणोक्तविलापनप्रकारं विशेषेण दर्शयति *अकारमिति । "उकारे प्रविलापयेत्" इति "अकारः उकार एव" इत्येवंप्रकारेणेत्यर्थः "मकारे प्रविलापयेत्" इति "उकारो मकार एव" इतिप्रकारेणेत्यर्थः ॥४९॥

*मकारमिति । "चिदात्मनि विलापयेत्" इति "मकारोऽहमे

मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत् ।

चिदात्माऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः ॥ ५० ॥

परमानन्दसंदोहवासुदेवोऽहमोमिति ।

ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत् ॥ ५१ ॥

व" इतिप्रकारेणेत्यर्थः । एवं च मकारः ॐकार एव । ओंकारोऽहमेवेति पाठान्तरं वार्तिकाननुगुणमिति वेदितव्यम् । तादृशपाठस्य सर्वोपनिषद्व्याख्यानाननुगुणत्वात् । प्रपञ्चस्तु पञ्चीकरणभावप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः ।

"सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्" इति सर्वप्रपञ्चप्रविलापनप्रकारमुक्त्वा चिदात्मा कीदृश इत्याकाङ्क्षायां चिदात्मनः स्वरूपं कथयन् संप्रज्ञातसमाधिप्रकारमाह *चिदात्मेति । अत्र वाक्यद्वयांगीकारात्पूर्वोत्तरार्द्धयोरहमित्यस्य न पौनरुक्त्यम् । नित्यपदं शुद्धेत्यादिषु सर्वत्रान्वेति—नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो नित्यसद्रूपो नित्याद्वयरूप इति । तथाच शुद्धत्वादीनां कादाचित्कत्वं निरस्तम् ॥५०॥

एतादृशचिदात्मस्वरूपस्येष्यमाणत्वे हेतुं दर्शयति *परमेति । तस्य पूर्णतां दर्शयति *वासुदेव इति ।

सर्वत्रासौ समस्तेन वसत्यत्रेति वै यतः ।
अतः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ १ ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् तस्य पूर्णत्वार्थकत्वादित्यर्थः । परमानन्दसन्दोहश्चासौ वासुदेवश्चेति समानाधिकरणसमासः । आनन्दसन्दोहरूपत्वं च सर्वेषामानन्दानां ब्रह्मानन्देऽन्तर्भूतत्वादिति द्रष्टव्यम् । वासुदेवस्य प्रणवार्थत्वात्प्रणवाभिन्नत्वादोमित्यस्य तद्बोधकवासुदेवादिशब्दैः सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् ।

चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत् ।
पूर्णबोधात्मनाऽऽसीत पूर्णाचलसमुद्रवत् ॥ ५२ ॥
एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयम् ॥ ५३ ॥

अथवा पूर्वार्द्धोक्तमहावाक्यार्थस्य स्वानुभवेनाङ्गीकारार्थो वा ओमिति । एवं शब्दानुविद्धसम्प्रज्ञातसमाधिमुक्त्वा ऽसंप्रज्ञातसमाधिं वक्तुं सम्प्रज्ञातसमाधिरूपवृत्तिविलापनप्रकारमाह *ज्ञात्वेति । वहुकालं सम्प्रज्ञातसमाधौ स्थित्वेत्यर्थः । विवेचकमिति । ध्यातृध्यानादिभेदसहितमित्यर्थः । तत्साक्षिणि विवेचकचित्तसाक्षिणीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इदानीमसंप्रज्ञातसमाधिमाह *चिदात्मनीति । "तच्चित्तं नैव चालयेत्" इत्युक्तं पुनः किं कुर्यादित्यत आह *पूर्णबोधेति । दृष्टान्तमाह *पूर्णाचलेति । न चलतीत्यचलः, पूर्णः अचलश्च योऽयं समुद्रः तद्वदासीतेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं समाधिप्रकारमुक्त्वा तत्परिपाकफलभूतं तत्त्वसाक्षात्कारप्रकारं दर्शयति *एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण समाहितः समाधियुक्तयोगी तत्परिपाकानन्तरम् अद्वयमात्मानं पश्येत् । ज्ञाने विध्यसम्भवात्साक्षात्करोतीत्यर्थः ।

कुर्यात्क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् ।
एतद्धि सर्ववेदेषु प्रसिद्धं विधिलक्षणम् ॥ १ ॥

ज्ञाने विध्यसम्भवात् तादृशसाक्षात्कारोत्पत्त्यर्थं समाधिकालेऽपि श्रद्धाभक्तीन्द्रियजयक्रोधजयादीनामावश्यकतां दर्शयति *श्रद्धेत्यादिना ॥ ५३ ॥

आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः ।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत्सदा ॥ ५४ ॥
यः पश्येत्सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमद्वयम् ।
न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वाऽवशिष्यते ॥ ५५ ॥
कृतकृत्यो भवेद्विद्वाञ्जीवन्मुक्तो भवेत्सदा ।
आत्मन्येवारूढभावो जगदेतन्न वीक्षते ॥ ५६ ॥

ननु लौकिकव्यापारं विहाय सर्वदा तत्त्वनिष्ठारूपसमाधिः कर्तुं न शक्यते इत्याशङ्क्य अधिकारिविशेषणीभूतवैराग्यस्यैव दार्ढ्याय समाधिदशायामपि वैराग्यं दर्शयति *आदीति । आदौ भोगसाधनीभूतद्रव्यस्यार्जने दुःखं, मध्ये तत्परिपालने दुःखम्, अवसाने तन्नाशे दुःखमित्येवंप्रकारेण सर्वमपि दुःखहेतुरेव । एवं ब्रह्मलोकान्तलोकसाधनकर्माद्यार्जनमपि दुःखहेतुरेवेति निश्चित्य सातिशयानित्यलोकफलसाधनं सर्वं परित्यज्य नित्यनिरतिशयपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं सर्वदा तत्त्वनिष्ठारूपसमाधिमान्भवेदित्यर्थः ॥५४॥

एवं समाधिनिष्ठया तत्त्वसाक्षात्कारलाभे किं फलं भवतीत्याशंक्य कृतकृत्यता भवतीत्याह *यः पश्येदिति । सर्वत्र परिपूर्णपरमानन्दाद्वयं ब्रह्मरूपमात्मानं साक्षात्कुर्वतः सर्वानन्दानां ब्रह्मानन्द एवान्तर्भावादाप्तव्यान्तरं नास्ति । "यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्" इति ज्ञातव्यान्तरमपि नास्ति, अतः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

*कृतकृत्यइति । कृतकृत्यो भवेदित्यस्य विवरणं जीवन्मुक्तो भवेदिति । सदेति । समाधिकाले तदितरभिक्षाटनादिव्यवहारकाले चेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

कदाचिद्व्यवहारे तु द्वैतं यद्यपि पश्यति ।
बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ ५७ ॥
किन्तु पश्यति मिथ्यैव दिङ्मोहेन्दुविभागवत् ।
प्रतिभासः शरीरस्य तदाऽऽप्रारब्धसंक्षयात् ॥ ५८ ॥
तस्य तावदेव चिरमित्यादि श्रुतिरब्रवीत् ।
प्रारब्धस्यानुवृत्तिस्तु मुक्तस्याभासमात्रतः ॥ ५९ ॥

अन्यथा जीवन्मुक्तत्वस्य ज्ञानात्पूर्वकाले विदेहकैवल्यकाले चाभावेन विरोधात् । अत एव समाधिकाले तदितरभिक्षाटनादिव्यवहारकाले द्वैतदर्शनेऽपि तस्य मिथ्यात्वेनैव दर्शनान्न जीवन्मुक्तताविरोध इति दर्शयति *कदाचिदिति । बद्धजनसाधारणं द्वैतदर्शनमंगीकरोति *द्वैतं यद्यपि पश्यतीति । तर्हि बद्धजनात्को विशेष इसत आह *बोधात्मेति । बद्धजनः सर्वदा द्वैतं पश्यति, विद्वांस्तु कदाचित्समाधिव्यतिरिक्तकाले एवेत्येको विशेषः । अपरस्तु बद्धजनः बोधात्मव्यतिरेकेण द्वैतं सत्यतया पश्यति विद्वांस्तु सत्यतया न पश्यतीत्यत्र हेतुः–चिदन्वयादिति । सर्वत्र प्रपञ्चे चित एव सत्ताप्रदत्वेनानुस्यूतत्वज्ञानादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

विद्वान्द्वैतं सत्यतया न पश्यतीत्युक्तम् । कथं पुनः पश्यतीत्यत आह *किं त्विति । शुद्धाद्वितीयब्रह्मणः प्रपंचाकारस्य मिथ्यात्वे दृष्टांतमाह *दिङ्मोहेति । प्राच्यादीनां प्रतीच्याद्याकारवदित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो देवतिर्यगादिरूपेण भेदस्य मिथ्यात्वे दृष्टांतमाह *इंद्विति । यथा एकस्यैव इंदोर्भेदेन भानं नेत्रावष्टंभाद्युपाधिवशात्तथा एकस्यैव ब्रह्मणस्तत्तदुपाधिवशाद्देवतिर्यगादिरूपेण भानमित्यर्थः । ननु तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमज्ञाननाशेऽपि पुनः श-

सर्वदा मुक्त एव स्याज्ज्ञाततत्त्वः पुमानसौ ।
प्रारब्धभोगशेषस्य संक्षये तदनन्तरम् ॥ ६० ॥

रीरप्रतिभासांगीकारे अनिर्मोक्ष एव स्यादित्याशङ्क्य तस्यावधि-
माह *प्रतिभास इति । तदा ज्ञानकालेऽपि शरीरस्य प्रतिभासः
"आप्रारब्धसंक्षयात्" इति मर्यादायामाङ् । प्रारब्धसंक्षयपर्यंतं,त-
न्नाशे तु शरीरादिप्रतिभासोऽपि नश्यतीत्यर्थः । तदुक्तमभियुक्तैः ।

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात् ।
प्रारब्धनाशात्प्रतिभासनाश एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया॥ १ ॥

अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति *तस्येति । तस्य ज्ञानिनस्तावदेव
तावत्पर्यन्तमेव विलंबः यावत्प्रारब्धकर्मणा न विमोक्षे न विमोक्ष्यते
अथ प्रारब्धकर्मनिर्मोचनानन्तरं संपत्स्ये संपद्यते लकारपुरुषव्यत्य-
यश्छांदसः । ज्ञानेनाज्ञानस्यावरणशक्तिनाशेऽपि तत्कृतो विक्षेपः
किंचित्कालं चक्रभ्रमणन्यायेन परमते तन्त्वादिनाशानन्तरमपि प-
टादिवच्चानुवर्त्तते इत्यर्थः । तर्हि विदुषो बद्धजनस्येव शरीरादि-
प्रतिभासांगीकारे तत्कृतसुखदुःखादिकमपि स्यादित्याशंक्य तस्य
मिथ्यात्वेन ज्ञातत्वान्न दुःखादिहेतुत्वमित्याह *प्रारब्धस्येति ।
प्रारब्धस्य प्रारब्धकार्यस्य शरीरादेरित्यर्थः । मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य
आभासमात्रतः प्रतीतिमात्राद,नतु वस्तुतोऽनुवृत्तिरस्तीत्यर्थः । तथा
च सर्पभ्रमानंतरं रज्जुतत्त्वज्ञानवतः अतिसादृश्याद्रज्जाः सर्पाका-
रतया प्रतीतावपि न भयकंपादिः एवं जीवन्मुक्तस्य शरीरादिप्र-
तीतेरपि मिथ्यात्वेन ज्ञानान्न दुःखादिहेतुत्वमिति भावः ॥५८॥५९॥

तत्र हेतुमाह *सर्वदेति । ज्ञाततत्त्वः पुमान्सर्वदा समाधि-
काले तदितरव्यवहारकाले च मुक्त एव । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव-
ति"इत्यादिश्रुत्या ज्ञानसमकालमेव मुक्तेः सिद्धत्वादतो विदुषः

अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् ।
आनन्दममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ॥६१॥
वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयवर्जितम् ।
प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्नुते ॥ ६२ ॥

शरीरादिप्रतिभासेऽपि न दुःखादिप्रसक्तिरिति भावः । प्रारब्धक्षयानंतरं विदेहकैवल्यप्राप्तिप्रकारमाह *प्रारब्धेति ॥ ६० ॥

अविद्येति । "शास्त्रेण नश्येत्" इत्यादिश्लोकोक्ता त्रिविधाऽविद्या सैव तिमिरं वस्तुस्वरूपाच्छादकत्वात्तदतीतं निवृत्ताविद्यकमित्यर्थः । कारणाभावमुक्त्वा कार्याभावमप्याह *सर्वेति । आभास्यंत इत्याभासाः शरीरादयः तद्वर्जितमित्यर्थः । अविद्यातिमिरातीतत्वादेवामलम् । सर्वाभासविवर्जितत्वादेव शुद्धम् । अतएव केवलानंदरूपम् । तस्यापरिमितत्वं दर्शयति *मन इति । मनांसि च वाचश्च मनोवाचः तासामगोचरम्, अपरिमितत्वादित्यर्थः ॥६१॥

इदानीं तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं शब्दाद्यन्वेषणव्यावृत्त्यर्थमाह *वाच्येति । तद्दशायाम् इष्टानिष्टपरिहारार्थं प्रवृत्त्यादिकं वारयति *हेयेति । आनंदस्याज्ञायमानस्य पुरुषार्थत्वाभावादाह *प्रज्ञानघनमानंदमिति । स्वप्रकाशतया ज्ञायमानानंदरूपमित्यर्थः । प्रज्ञानघनमित्यनेन भट्टादिमत इव चिदचिदात्मकं न भवति किन्तु केवलज्ञानस्वरूपमेवेति दर्शितम् । आनंदस्वरूपस्यात्यंताभिलषितत्वात् पुनर्वचनम् । "विष्लृ व्याप्तौ" इतिधातुनिष्पन्नत्वाद्विष्णुशब्देन त्रिविधपरिच्छेदरहितं ब्रह्मोच्यते । विष्णोरिदं वैष्णवं ब्रह्मस्वरूपं "राहोः शिरः" इत्यादिवदभेदेऽपि भेदोपचारः । पद्यत इति पदम् अश्नुते प्राप्नोति ब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः । नतु विष्णोः पदं वैकुंठाख्यं लोकं प्राप्नोति, तस्योपासनाफलत्वेन तत्त्वसाक्षात्कारफलत्वासम्भवात् ।

इदं प्रकरणं यत्नाज्ज्ञातव्यं भगवत्तमैः ।
अमानित्वादिनियमैर्गुरुभक्तिप्रसादतः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारस्य "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मैक्यप्राप्तिफलत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं मुमुक्ष्वनुग्रहार्थं कृतस्य प्रकरणस्यार्थग्रहणप्रकारमाह *इदमिति । इदं पंचीकरणवार्त्तिकरूपं प्रकरणं यत्नाद् गुरुशुश्रूषादियत्नपूर्वकं ज्ञातव्यम् । अथवा ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिरिति शेषः । कीदृशैर्गुरुभिर्ज्ञातव्यमित्यत आह *भगवत्तमैरिति । वेदान्तजन्यज्ञानवंतो भगवंतस्तेषां भगवद्रूपत्वात्, तत्त्वसाक्षात्कारवन्तस्तु भगवत्तमास्तैर्निमित्तैस्तान् गुरून्कृत्वेत्यर्थः । "गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां रूपम्" इत्यादिदर्शनात् । पुनः कीदृशैरित्यत आह *अमानित्वादीति । अमानित्वादयः "अमानित्वमदंभित्वम्" इत्यादिभगवतोक्ता नियमाः येषां तैरित्यर्थः । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इत्यादिश्रुतेः । एवंविधान् गुरून्प्राप्य इत्यर्थः । नच तादृशाः कृतकृत्यतया किमर्थं उपदिशंतीति वाच्यम् ।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १ ॥

इति गीतावचनात्तादृशा अपि केवलं कृपया उपदिशंतीति भावः । *गुरुभक्तिरिति । गुर्वी चासौ भक्तिश्च गुरुभक्तिः तया यः प्रसादः गुरूणामनुग्रहः तस्मात् ज्ञातव्यमित्यर्थः । गुरुषु भक्तिरिति वा ॥ ६३ ॥

एवं विशिष्टगुर्वनुग्रहादिदं प्रकरणमर्थतो ज्ञात्वा किं कर्त्तव्य-

इमा विद्यां प्रयत्नेन योगी संध्यासु सर्वदा ।
समभ्यसेदिहामुत्रभोगानासक्तधीः सुधीः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं पञ्चीकरण-
वार्तिकं संपूर्णम् ॥

मित्यत आह *इमामिति । विद्यां विद्याहेतुभूतमिदं प्रकरणमि-त्यर्थः । उपनिषच्छब्दवाच्यविद्याहेतुवेदान्तवाक्येषूपनिषच्छब्दव-द्द्रष्टव्यम् । प्रयत्नेनेति । लोकवार्त्तादिविघ्ना यथा न स्युः तथा प्रयत्नं कृत्वेत्यर्थः । संध्यासु सायंप्रातःसंध्यासु समभ्यसेदर्थानुसंधानपूर्वकं जपेदित्यर्थः । तत्राधिकारिणं दर्शयति *इहेति । वैराग्यं साधन-चतुष्टयसम्पत्त्युपलक्षणार्थम् । सुधीरिति, श्रवणमननजन्यज्ञानवानि-त्यर्थः । कृतश्रवणमननस्यैव निदिध्यासने अधिकारादिति ॥ ६४

अनया पंचीकरणवार्त्तिकाभरणरूपया कृत्या ।
कृष्णः प्रीतो भवति बुधाश्च तां समीक्ष्य मोदन्ताम् ॥ १ ॥

इति श्रीपंचीकरणवार्त्तिकाभरणं संपूर्णम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम्

श्रीमद्रामतीर्थकृततत्त्वचन्द्रिकाख्य-
व्याख्यासहित-
श्रीमदानन्दगिरिविरचितविवरणाख्यटीकायुतम्

यन्नामरूपजगदुद्भवसंप्रतिष्ठा-
संरोधकारणमनिर्वचनीयशक्ति ॥
सच्चित्सुखाद्वयवपुर्जगतो हिताय
रामाभिधामुपगतं भुवि तन्नमामि ॥ १ ॥
यत्पांसुधूसरितमस्तकमस्तपाप-
मज्ञानलक्षणमहाग्रहपक्षभूताः ॥
मुक्त्वाऽऽशु मां ययुरजस्रमतीव रम्यं
श्रीकृष्णतीर्थगुरुपादयुगं नमामि ॥ २ ॥
जगन्नाथाश्रमाद्या ये गुरवो मे कृपालवः ॥
तानहं विधिवन्नत्वा करवै तत्त्वचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादविरचितं पञ्चीकरणाख्यं प्रकरणमतिसंक्षिप्तमनेकार्थसंग्रहगम्भीरमतिविमलमर्थतः प्रकटीचिकीर्षुरानन्दगिर्याचार्यः स्वचिकीर्षितस्याविघ्नपरिसमाप्तये विशिष्टशिष्टाचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरन् शास्त्रस्य विषयप-

यदबोधादिदं भाति यद्बोधाद्विनिवर्तते ॥
नमस्तस्मै परानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

योजने दर्शयति—यदबोधादिति ।

अयमक्षरार्थः । परमात्मने नम इत्यन्वयः । तस्याप्रसिद्धिं वारयति—तस्मा इति । सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थवाचित्वात् । प्रसिद्धिश्च "एष सर्वेश्वरः" (बृह. ४ । ४ । २२. माण्डू. ६) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तच्छब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मनः स्वरूपं तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामुपलक्षयति—यदबोधादिदं भातीति । यस्मिन् अबोधः यदबोधः तत्त्वावरणलक्षणः, तस्मात्कल्पितमिदं भूतभौतिकमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगद्भाति केवलं न यथाप्रतिभासस्वरूपमास्ति । रज्ज्वज्ञानात्सर्पमालादण्डधारादिप्रतीतिवदित्यर्थः । ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगतोऽनिर्वचनीयतां दर्शयति—यद्बोधाद्विनिवर्तत इति । एतेन बाध्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्युक्तं भवति । यद्विषयो बोधो यद्बोधः, तस्माद् ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरूपादिदं जगत्सोपादानं विनिवर्तते विशेषेण निवर्तते, अत्यन्तं समुच्छिद्यत इत्यर्थः ।

अयं भावः । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्"(तै.२। १ । १)इत्यादिशास्त्राद् ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनमित्यवगम्यते । तच्च केवलमेव, न कर्मसमुच्चितम् । "न कर्मणा न प्रजया"(महानारा. १० । ५) इति साधनान्तरनिषेधात् । मोक्षश्च निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मनाऽवस्थानम् । तथा च प्रपञ्चस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इति शास्त्रमर्थवत्स्यात्, नान्यथा । प्रपञ्चोऽपि ज्ञाननिवर्त्यस्तदा स्यात्, यद्यज्ञानमात्ररूपः स्यात् । सत्यत्वे तस्य न ज्ञाननिवर्त्यत्वं संभवति, विरोधाभावादिति । तदेवं तटस्थलक्षणेन सर्वाधिष्ठानं सर्वनिषेधावधिभूतं ब्रह्म निर्दिष्टम् । तस्यैव स्वरूपलक्षणं दर्शयति

अतीतानेकजन्मसु कृतसुकृतप्रसादासादितशुद्धबुद्धि-

परानन्देति । परो निरतिशय आनन्दो वपुः स्वरूपं यस्य स तथा । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै. ३ । ६ । १) इति श्रुतेः । अत्रानन्दशब्दः सत्यादीनामप्युपलक्षणार्थः ।

ननु नमस्कर्तुर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् कथं ब्रह्म नमस्कार्यमिति चेत् । नायं दोषः । कारणत्वाक्रान्तस्य नमस्कार्यत्वादिति । परमात्मन इत्यात्मनः परमत्वनिर्देशेन ब्रह्मात्मैक्यलक्षणो विषयो दर्शितः । यद्बोधाद्विनिवर्तत इति प्रयोजनमज्ञाननिवृत्तिलक्षणं दर्शितम् । संबन्धाधिकारिणावर्थाद्बोद्धव्यौ । तत्राधिकारिस्वरूपनिरूपणपुरःसरं ग्रंथस्य पातनिकामाह—अतीतानेके त्यादिना ।

अयमर्थः । अनाद्यविद्याकल्पितसंसारवासनावासितान्तःकरणानाम् "अहं कर्ता भोक्ता" इत्यभिमन्यमानानां स्वर्गनरकसुखदुःखमनुभवतां पूर्वपूर्वभोगवासनया प्रवृत्तिमार्गरतानां जीवानां कथं निवृत्त्युन्मुखत्वं भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—अनेकजन्मेति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं ततः फलभोगः पुनस्तद्वासनया कर्मानुष्ठानमविरतिः कर्ममार्गात्, तथापि बहुजन्मासादितयादृच्छिकपुण्यपुञ्जपरिपाकवशात्कस्मिंश्चिज्जन्मनि निवृत्त्युन्मुखताऽपि स्यात् । ततोऽनेकजन्मसु नित्यनैमित्तिककर्ममात्रमनुतिष्ठन्ति, तेनानेकजन्मसु कृतेन सुकृतेन प्रसादासादिता बुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तेः शुद्धिर्यैस्ते तथा, तेषाम् । पुनः कथंभूतानाम् । विवेकादिसंपन्नानाम् । तत्र विवेको नाम नित्यानित्यवस्तुविवेकः । स च ब्रह्मैव नित्यं, ततोऽन्यत्सकलमनित्यमित्येवमाकारः, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै. २ । १ । १) "अजो नित्यः शाश्वतः" (कठ. २ । १८ । गा. २ । २०), "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह. ३ । २८), "नेह

मतां विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसम्पन्नानां परित्यक्त-सर्वकर्मणा मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतां तदुपायभूतं तत्त्वज्ञा-

---

नानाऽस्ति किञ्चन" (बृह. ४ । ४ । १९ । कठ. ४ । ११), "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति" (छा. ७ । २४ । १)' "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छा. ६ । १ । ४] इत्यादिवाक्यपर्या-लोचनयोत्पद्यते । वैराग्यं तु "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भ-वति" [बृह. २ । ४ । ६] "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" (छा. ८ । १ । ६) इ-त्यादिश्रुतिपर्यालोचनयोत्पद्यते । ततः " शान्तो दान्तः " [बृह. ४ । ४ । २३) इत्यादिवाक्यालोचनया शमादिरुत्पद्यते । तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । आदिशब्दादु-परतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः संगृह्यन्ते ।

साधनसंपत्त्यभिव्यञ्जकमाह—परित्यक्तेति । परितः सर्वा-त्मना त्यक्तानि सकलानि लौकिकानि यादृच्छिकदेहयात्राति-रिक्तानि वैदिकान्यप्यावश्यकातिरिक्तानि यैस्ते तथा तेषामिति यावत् । कथमेतावता मोक्षशास्त्रे प्रवृत्तिः,प्रयोजनाकाङ्क्षाभावात् । प्रयोजनमाकाङ्क्षन् हि प्रवर्तते प्रेक्षावान्, अत आह—मोक्षमात्र-माकाङ्क्षतामिति । मात्रशब्दः कामनान्तरशङ्कानिवृत्त्यर्थः ।

ननु मात्रशब्देन न कामनान्तरव्यावृत्तिः, तत्त्वज्ञानमवाप्तु-मिच्छतामित्यनेन विरोधादित्याशङ्क्य तस्यापि मोक्षोपायत्वेनेच्छा-विषयत्वान्न कामनान्तरत्वमित्याह—तदुपायभूतमिति । ननु "एतावदरे खल्वमृतत्वम्"(बृह. ४ । ५ । १२) इति श्रुतेस्तत्त्व-ज्ञानस्यैव फलत्वावगमनान्न तस्य मोक्षोपायतेति चेत् । उच्यते । दुःखनिवृत्त्यानन्दावाप्ती पुरुषार्थौ, न तत्त्वज्ञानं तयोरन्यतरत् ।

नमापाततः श्रुतिमुखादधिगतमपि सम्यगवाप्तुमिच्छतामतिलघुनोपायेन कथमिदमुत्पद्यतामिति मन्वानः सन्नाचार्यः ॐकारं सर्ववेदसारभूतं तथाविधसम्यग्बोधसमुदयानि-

---

तस्य कार्यरूपस्यानित्यत्वेन तदयोगात्। परिशेषात्तत्त्वज्ञानस्य फलसाधनत्वमेव। अमृतत्वशब्दप्रयोगस्तु जीवनसाधने लाङ्गलादौ जीवनशब्दप्रयोगवन्नानुपपन्नः। तथा चोपायापेक्षाऽप्युपेयार्थेति न मात्रपदवैयर्थ्यमिति।

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं कुतोऽवगतमिति तत्राह—श्रुतिमुखादिति। "यद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः" (मुण्ड. २।२।७) "विद्ययाऽमृतमश्नुते" (ईश. ११] "तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मुण्ड०।२।२ ८) इत्यादिश्रुतिमुखादित्यर्थः। तर्हि प्राप्तमेव तत्त्वज्ञानं श्रुतिमुखात्, कुतस्तदिच्छेति तत्राह—आपातत इति। विचारं विना सामान्यतोऽधिगतमित्यर्थः। नन्वेतादृशानामधिकारिणां तत्त्वनिर्णयप्रधानं शारीरकमेव व्याख्येयम्। किमपूर्वपञ्चीकरणनिर्माणेनेत्यत आह—अतिलघुनोपायेनेति। मन्वानो विचारयमाणः। सिद्धार्थमाह—ॐकारमिति। ॐकारं प्रतिलभ्येति व्यवहितेन संबन्धः। अतिविततगम्भीरे भाष्ये बहुवादिविसंवादनिरासपटीयसि अलसप्रायाधिकारिणो न व्युत्पादयितुं शक्याः। अतः सार्थक एव पञ्चीकरणारम्भ इत्यभिप्रायः। तथाविधेति। मोक्षोपायभूतस्य बोधस्य समुदयः सम्यगनायासेन उदय उत्पत्तिस्तस्य निदानं समीचीनं कारणमित्यर्थः। सम्यक्त्वं च ज्ञानस्य निरतिशयफलहेतुत्वात्। ननु वेदार्थविचारस्यैव तथाविधज्ञानोपायत्वाद्वेद एव व्याख्येयः, न प्रणव इत्यत आह—सर्ववेदसारभूतमिति। ॐकारो हि सर्ववेदसारभूतः

दानं प्रतिलभ्य तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेद-यितुकामस्तदवयवभूतमकारमवतारयन्नध्यारोपापवादन्या-

---

सर्ववाग्व्यापकत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च। तथा च श्रुतयः "तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा" (छा. २। २३। ४) इति। तथा "ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" (छा. १। १। १) "भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव" (माण्डू. १) इत्याद्याः। स्मृतिरपि "वेदः प्रणव एवायम्" इत्यादिका। तथा चोंकारनिरूपणमेव सर्ववेदार्थनिरूपणमित्यर्थः। ननु तत्त्वज्ञानमिच्छतां तन्निर्णायकमहावाक्यनिरूपणमुचितं न प्रणवनिरूपणमत आह—तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेदयितुकाम इति। प्रणवस्वरूपेऽर्थतो निरूपिते महावाक्यमेवार्थतो निरूपितं भवेदित्यर्थः। ननु ब्रह्मात्मैक्यं विचारविषयः। स च वाक्यार्थः न पदार्थः, वाक्यं चानेकपदात्मकम्। तथा च प्रणवस्य वर्णत्रयात्मकत्वेन पदत्वान्न वाक्यता। अतो न तन्निरूपणेन वाक्यार्थो निरूप्येतेति तन्न। प्रणवस्यापि वाक्यत्वात्। न वर्णसमूहः पदमिति पदलक्षणं, वाक्ये व्यभिचारापत्तेः। किन्तु प्रत्येकं संभूय वा वाक्यार्थावबोधको वर्णः पदमिति तल्लक्षणम्। अन्यथैकाक्षराणामर्थवाचकानां पदत्वं न स्यात्। स्मर्यते हि "अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्यभिधानम्। अतो न वर्णसमूहः पदमिति। तथाचाकारादीनामपि पदत्वात्तत्समुदायात्मकस्य प्रणवस्य वाक्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः।

ननु पदार्थावगतिपूर्विका वाक्यार्थावगतिः। अतः पदार्थो वर्णनीय इत्यत आह—तदवयवभूतमकारमिति। तस्य प्रणवस्यावयवभूतमित्यर्थः। वाक्यार्थो ह्यद्वितीयब्रह्मस्वरूपम्। अत

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं

थमनुसरन् प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं प्रथमं स्थूलप्रपञ्चमुपन्यस्यति—पञ्चीकृतेति ।

अस्यायमर्थः । आकाशवायुतेजोऽम्बवन्नानि भूतानि तावदविद्यासहायात्परस्मादात्मनः सकाशादनुक्रमेण

स्तदवगमाय तदवयवो निरूपणीयः, किं प्रपञ्चोपन्यासेनेत्यत आह—अध्यारोपेति । वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः । अध्यारोपितस्याधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः । अपवादस्य प्रतिषेधरूपत्वात्तस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्, तदर्थमध्यारोपस्य प्राथम्यम् । तथा च तदवयवनिरूपणाय प्रपञ्चोपन्यास इति भावः । त्रयाणां वर्णानां प्रणवावयवत्वे समाने किमित्यकारार्थः प्रथमतो निरूप्यते । तत्राह—प्रतिपत्तिसौकर्येति । स्थूलप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि न तस्याविद्यात्मकता प्रसिद्धा । अविद्यात्मकत्वानुपपादने च तस्य न ज्ञानेनापवादः संभवति । अतस्तन्निरूपणायैव स्थूलप्रपञ्चोपन्यास इति भावः ।

"पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि" इति पदं व्याचष्टे—अस्यायमर्थ इति । स्थूलभूतानां पञ्चीकृतत्वमुपपादयितुं तत्कारणभूतानां सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिं दर्शयति—आकाशेति । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" (तै. २ । १ । १) इतिश्रुतिसिद्धेयं सृष्टिरुच्यते । अन्नशब्दः पृथिवीवाचकः । "पृथिवी वाऽन्नम्" (तैत्ति. ३ । ६ ।) इति श्रुतेः । कथं शुद्धस्यात्मनो जगत्कारणत्वमित्यत आह—अविद्यासहायादिति । अनुक्रमस्तु श्रुतिसिद्धः । तेषां स्वरूपमाह—अतिसूक्ष्माणीति । अतिसूक्ष्माण्य-

जातानि। तानि चातिसूक्ष्माणि व्यवहाराक्षमाणीति तदीयस्थौल्यापेक्षायां कल्पितव्यवहर्तृप्राणिनिकायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षया तान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति। तानि च प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते। तत्र चैकैकं भागं प्रविहायापरेषु भागेष्वेकैकशश्चातुर्विध्ये सिद्धे सति तत्तदात्मीयमर्द्धभागं परित्यज्येतरेषु भागेष्वेकैकस्य भागस्यानुप्रवेशे कृते सति प्रत्येकं भूतानि पञ्चतामापन्नानि पञ्चीकृतानीत्युच्यन्ते। तेषु च "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" (ब्र. सू. २. ४. २२) इति न्या-

---

गोचराण्यत एव व्यवहाराक्षमाणि। तानि यदा पञ्चीकृतानि भवन्ति तदा स्थूलानि भवन्तीत्यन्वयः। तेषां किं पञ्चीकरणमकस्मादेव, नेत्याह—कर्मापेक्षयेति। तत्किं स्पन्दनात्मकमेवापेक्ष्यम्, नेत्याह—धर्माधर्मात्मकेति। धर्माधर्मावात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा। व्यवहारनिर्वाहकेति कर्मणः पञ्चीकरणोत्पादने योग्यतोक्ता। सूक्ष्माणामव्यवहार्यत्वाद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पञ्चीकरणं कल्प्यमिति व्यवहारपदेन प्रमाणमपि सूचितमिति भावः। व्यवहारो व्यवहर्तृसाध्यः। न च व्यवहर्ता अद्वैतमतेऽस्ति, तत्राह—कल्पितव्यवहर्तृप्राणीति। निकायः समूहः। अनाद्यविद्यावासनापरिकल्पिता व्यावहारिका जीवा व्यवहर्तार इति नानुपपन्नं किञ्चिदिति भावः। तानि चेत्यादि उच्यन्त इत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टः।

कथं तर्हि भूतानां पञ्चात्मकत्वे समाने व्यवहारासांकर्यम्, अत आह—तेषु चेति। वैशेष्याद्भागस्याधिक्यात्तद्वादः 'पृथिवी ज-

येन व्यवहारासंकरश्च सिद्ध्यति । न च पञ्चीकरणमप्रमाणकमिति वक्तुं युक्तम् । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गाङ्गीकारवत्त्रिवृत्करणश्रुतौ पञ्चीकरणाङ्गीकारात् ।

ननु भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ ब्रह्मणः सच्छब्दितस्याद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थं सृष्टिपरिपूर्तये च भूतद्वयमश्रुतमपि श्रुत्य-

---

लम्' इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । वीप्सा सूत्रे अध्यायसमाप्त्यर्था । तथा च न व्यवहारसंकर इत्यर्थः । पञ्चीकरणप्रतिपादकश्रुत्यादिप्रमाणाभावे कथं पञ्चीकरणं सिद्धवदुपन्यस्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादि तानि चेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणतां सिद्धवत्कृत्य तद्दृष्टान्तेन त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणपरतामाह—भूतत्रयेति । भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकोपलक्षणता युज्यते, न त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणता, प्रमाणाभावादित्याशङ्कते—ननु भूतत्रयेति । तुशब्दसूचितं वैषम्यमुपपादयति—ब्रह्मण इति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यारभ्य "तत्सत्यं स आत्मा" (छान्दोग्य. ६ । २ । १) इत्युपसंहारात्सच्छब्दितं ब्रह्म, तस्माद् ब्रह्मणो भूतद्वयानुत्पत्तौ नाद्वितीयता तस्य सिद्ध्येत् । कार्यकारणयोरभेदेन खल्वद्वितीयतोपपद्यते एतदुक्तम्—अद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थमिति । सृष्टिपरिपूर्तय इति । जगदन्तःपातिनोर्वाय्वाकाशयोर्ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टिः परिपूर्यते, सकलजगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधादित्यर्थः । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः ।

ननु छान्दोग्ये (६ । ३) भूतत्रयस्यैवोत्पत्तिश्रवणात् अश्रुतं भूतपञ्चककल्पनमयुक्तं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादिसत

न्तरमाश्रित्य गुणोपसंहार(ब्र० सू० ३-३-१) न्यायेनोपसंहर्तव्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतौ तु पञ्चीकरणोपलक्षणे न कारणमस्तीति चेत् । न । छान्दोग्ये भूतपञ्चकसृष्टिविवक्षायां पुनस्त्रिवृत्करणव्यपदेशस्य परिसंख्यार्थत्वे प्रकरणविरोधप्रसङ्गात् ।

आह-भूतद्वयमश्रुतमपीति। गुणोपसंहारेति। सकलशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति प्रतिपादनात्,एकस्यामेव शाखायां चातुर्होत्रकर्मप्रतिपत्त्यसिद्धेर्यथा शाखान्तरमाश्रित्य तदुपसंहारः,तथेहापि शाखान्तरमाश्रित्य भूतद्वयसर्गोपसंहार इति । तथा च नाश्रुतकल्पना, शाखान्तरे श्रुतत्वात् । नापि श्रुतहानिः, पञ्चकसर्गेऽपि श्रुतस्य त्रिसर्गस्यापरित्यागादित्यर्थः ।

एवं भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणे प्रमाणमभिधाय त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणे न प्रमाणमित्याह-त्रिवृत्करणेति ।

अयमाशयः । त्रिवृत्करणं तु साक्षात् श्रूयते न पञ्चीकरणं, तादृशश्रुत्याद्यभावात् । ननु सूक्ष्मयोर्वायुनभसोरव्यवहार्यत्वात् तदीयस्थौल्यस्य च भूतान्तरानुप्रवेशाभावेऽभावात् व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पञ्चीकृतिः कल्प्यत इति चेत् । न । तस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । सूक्ष्माणामपि परमाणूनां व्यवहार्यत्वात् । तेषां प्रत्यक्षव्यवहारो नास्तीति चेत् तदिहापि तुल्यं,वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वात् । अतो न पञ्चीकरणोपलक्षणे प्रमाणमिति । किमेतद्वोद्यं भूतत्रयसर्गश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणत्वमनङ्गीकुर्वत उताङ्गीकुर्वत इति विकल्प्य वाक्यैकवाक्यतया सकलसर्गप्रतिपादक-

किंच नभोनभस्वतोरपि पृथिव्यादिषु स्थूलौ भागौ शब्दस्पर्शौ श्रोत्रेण त्वचाचोपलभ्येते। "पञ्च चेन्द्रियगोचराः" गी. १३।५) इत्यत्र स्थूलानि भूतानीन्द्रियगोचरशब्देन व्याख्यातानि भगवता भाष्यकृता । न च शब्दस्पर्शयोः

श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयाभावप्रसङ्गान्नाद्य इत्याह—नेति। द्वितीयं दूषयति—छान्दोग्येति । परिसंख्यार्थत्व इति । "अपपरि वर्जने"(पा० सू १।४।८८) इति सूत्रात्पञ्चीकरणनिवृत्त्यर्थत्व इत्यर्थः । प्रकरणविरोधेति । छान्दोग्ये उपलक्षितभूतपञ्चक-सृष्टिं प्रक्रम्य त्रिवृत्करणमात्रप्रतिपादने प्रकरणविरोध इत्यर्थः। न पञ्चीकरणे प्रमाणाभावः,व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात्। नच परमाणुव्यवहारवत्तस्य व्यवहारः स्यादिति वाच्यम्। "स्थूलो वायुर्व्याप्तं नभः" इति व्यवहारस्य तद्विलक्षणत्वात् । नभोनभ-स्वतोर्भूतान्तरानुप्रवेशे रूपादिमत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि त्रिवृत्करणपक्षेऽप्तेजसोर्गन्धवत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति तुल्यम् । अथ पृथिव्यंशस्याल्पत्वादितरांशस्याधिक्यान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्तु-ल्यमन्यत्राप्यभिनिवेशादिति । न च नभोनभस्वतोरप्रत्यक्षता, प्रत्यक्षगुणकत्वात् । न च वातानीतगन्धाश्रये व्यभिचारः, तस्य कदाचित्तज्जातीयप्रत्यक्षोपपत्तेरिति नावद्यं किञ्चित् ।

इतोऽपि पञ्चीकरणमभ्युपेयमित्याह—किंचेति । कथं शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागात्मतेति तत्राह—पञ्च चेंद्रि-यगोचरा इति। कथं भाष्यकारैरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलानि भूतानि व्याख्यातानीति चेत्, कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेणे-ति ब्रूमः । न कार्यकारणयोः परमार्थतो भेदोऽस्ति, सर्वस्य भेद-मात्रस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु—

स्थौल्यं भूतान्तरानुप्रवेशादृते सिद्ध्यति । तानि चैतानि पञ्चीकृतानि पञ्चसंख्याकानि भूतानि स्वकार्यव्यापित्वान्महांति च व्यपदिश्यन्ते । तेषां च कार्यमन्तःकरणप्राणसमष्टीनामिन्द्रियसमष्टीनां च गोलकादिभेदभिन्नमाधिदैविकं ब्रह्माण्डमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च तत्तदुच्चा-

---

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ (गी. १३।५)

इत्यत्र महाभूतशब्देनैव स्थूलभूतानामुक्तत्वादिन्द्रियगोचरशब्देन पुनर्महाभूतव्याख्याने पौनरुक्त्यापात इति चेत्, न । महाभूतशब्देन सूक्ष्मभूतोक्तेः कथं तेषां महाभूतशब्दवाच्यतेति चेत्, न । लिङ्गदेहाख्यस्वकार्यव्यापित्वेन महत्त्वोपचारात् । वक्ष्यति च "पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति" इति । तथा च शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागता युक्तेति भावः । ततः किम् ? अत आह—न चेति । उपसंहरति—तानि चेति । पञ्चीकृतानां महत्त्वे हेतुमाह—स्वकार्येति । तेषां कार्यमेव गमयति—तेषां चेति । चकारः पुनरर्थे । अन्तःकरणसमष्टिः सर्वान्तःकरणसमुदायः । प्राणसमष्टिः सर्वप्राणसमुदायः । सर्वेन्द्रियसमुदाय इन्द्रियसमष्टिः । तासां गोलकादिभेदैः स्थानभेदैर्भिन्नं सकलमपि स्थूलं जगदेकीकृत्य विराडित्युच्यते । अध्यात्मविद्भिरिति योजना । विविधं राजत इति विराट् । तत्राधिदैविकं निर्दिशति—ब्रह्माण्डमिति । आध्यात्मिकं गोलकादिः । आधिभौतिकमिन्द्रियाणां विषयः । उच्चो देवमनुष्यादिः । अवचः तिर्यगादिः । भूतभौतिकरूपमिति । कारणकार्यरूपमित्यर्थः ।

वचपरिच्छिन्नं शरीरभेदजातम् । तदिदं सर्वभूतभौतिकरूपं सकलमपि स्थूलं जगदध्यात्माविद्भिरेकीकृत्य विराडित्युच्यते । न पुनराध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकविभागोऽस्ति । सर्वस्यास्य भेदजातस्य भूतपञ्चककार्यस्य भूतव्यतिरेकेणाभावात् मृद्विकारस्येव तद्व्यतिरेकेणाभावादिति ।

अथेदं वैराजमेव रूपं प्रत्यगात्मतया प्रतिपत्तव्यं,

कथमसंकीर्णानामाध्यात्मिकादीनामेकीकरणम् ? तत्राह–न पुनरिति । विभागो वास्तव इति शेषः । कुत इत्यत आह–सर्वस्येति । अयं भावः । आध्यात्मिकादिकार्यं भूतपञ्चकाभिन्नं भूतपञ्चककार्यत्वात्, यद्यस्य कार्यं तत्ततोऽभिन्नम्, यथा मृत्कार्यं करकादि मृदभिन्नम्, तथा चेदम्, तस्मात्तथा । न च पितृपुत्रादौ मुद्गरघटप्रध्वंसादौ व्यभिचारः, उपादानरूपकारणविशेषस्य विवक्षितत्वात् । साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् । तत्र वक्तव्यं किं मृद्घटयोरत्यन्तभेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्र नाद्यः । कुण्डलस्यापि मृज्जातीयत्वप्रसङ्गात्, अत्यन्तभेदाविशेषात् । द्वितीयेऽपि किं कारणस्य कार्यात् भेदाभेदौ, कार्यस्य वा कारणात् । न उभयथाऽपि, वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात् ।

ननु कार्यस्य कारणात्मनाऽभेदः कार्यात्मना भेद इत्यापेक्षिको ऽभेदव्यवहार इति चेत् । न । सापेक्षस्य स्वरूपस्यावस्तुत्वात् । यद्धि यस्यान्यानपेक्षस्वरूपं तत्तस्य तत्त्वम्, यदन्यापेक्षं न तत्तस्य तत्त्वम्, अन्याभावेऽभावात् । अतः प्रतीयमानभेदस्य मिथ्यात्वान्न कार्यकारणयोर्वास्तवो भेद इति ॥ लोकायतिकदृ-

विराडित्युच्यते । एतत्स्थूलशरीरमात्मनः ।
इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् ।

न त्वन्यदात्मतत्त्वं ज्ञातव्यमस्तीति चेत्, नेत्याह—एतत्स्थूलशरीरमात्मन इति । ननु इदमात्मनः शरीरमपवर्गे नोपयुज्यते, तस्याशरीररूपत्वात् भोगायतनत्वेन भोगोपयोगित्वं वक्तव्यम् । कुत्र च तदभिमानाधीनो भोगः स्यादित्याकांक्षायां तत्र जागरिते तदभिमानप्रयुक्तो भोगो भवतीति वक्तुं जागरितं लक्षयति—इन्द्रियैरिति । सुषुप्ति-

---

छया शङ्कते—अथेति । परिहरति—नेत्याहेति । आत्मनः शरीरसंबन्धाभावमभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति । संभवे वा आत्मन एतच्छरीरं मोक्षे उपयुज्यते, अवस्थान्तरे वेति विकल्प्य प्रथमस्यासंभवमाह—अपवर्ग इति । कुत इत्यत आह—तस्येति । "अस्थूलम्" (बृह. ३ । ८ । ८) इत्यादिश्रुतेरशरीरतेत्यर्थः । अवस्थान्तरमाकाङ्क्षन्नाह—भोगायतनत्वेनेति । भोगःसुखादिसाक्षात्कारः । तदायतनत्वं तन्निष्पादनस्थानत्वम् । भोगोपयोगित्वं तु तत्साधनत्वमिति विवेकः । उभयं स्वात्मपरात्मभेदेनेति द्रष्टव्यम् । कुत्रेति । कस्यामवस्थायामित्यर्थः । चकारः समुच्चयार्थः । एतदुत्तरत्वेन मूलमवतारयन्नाह—तत्रेति । तस्यां शङ्कायां सत्यामित्यर्थः । उपलब्धिर्जागरितमित्युक्ते सुषुप्तेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि स्वरूपोपलब्धिसत्त्वात् । अन्यथा 'सुखमहमस्वाप्सम्' इत्युत्थितस्य परामर्शानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमर्थपदमित्याह—सुषुप्तीति ।

व्यावृत्त्यर्थं शब्दादिविषयवाचकमर्थपदम्। स्वप्नं निरसितुमिन्द्रियविशेषणम्। तत्र हि विद्यमानमपि मनो विविधविषयाकारेण परिणतं साक्षिणो दृश्यतयाऽवतिष्ठमानं नोपलब्धौ करणं भवतीति भावः।

ननु स्वरूपमप्यर्थ एव। तत्राह—शब्दादीति। तावत्युक्ते स्वप्नेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—स्वप्नमिति। अस्त्येव तत्रापि मनोऽन्तरमिन्द्रियमिति चेत्तत्राह—तत्रेति। तत्र स्वप्नावस्थायां यद्यपि मनसोऽवस्थानमस्ति तथाऽपि दृश्यविषयाकारपरिणतत्वान्न तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामः संभवति, युगपदेव ग्राह्यग्राहकत्वेन विरुद्धपरिणामद्वयानुपपत्तेः। मनउपादानभूताविद्यावृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिमात्रवेद्यत्वान्नेंद्रियवेद्यः स्वाप्नपदार्थः। अतः स्वप्ननिवृत्तये इन्द्रियविशेषणं युक्तमिति। ननु विवरणानुसारिणस्तु निद्रादोषदूषितान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं स्वाविद्याशक्तिविवर्तस्वप्नावलम्बनमिच्छन्ति, अन्तःकरणस्य च तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामम्। अतः "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्" इति तन्मतेऽतिव्याप्तमिति चेत्। न। तन्मते बाह्यपदस्यानुसंधेयत्वात्। न च तर्हि जाग्रत्सुखाद्युपलब्धावव्याप्तिरिति शङ्क्यम्। सुखादेरिन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम्। यद्वा मनस इन्द्रियत्वानभ्युपगमान्न मनोमये स्वप्नेऽतिव्याप्तिः।

ननु कथं मनस इन्द्रियत्वस्यानभ्युपगम इति। उच्यते। लिङ्गदेहावयवगणनावसरे कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमितीन्द्रियत्वस्य वागादिष्वेव नियमितत्वात्। तथाचान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमे तस्यानिन्द्रियत्वान्न तद्वेद्ये स्वप्नेऽतिव्याप्तिः।

वस्तुतस्तु विचार्यते। अन्तःकरणवृत्तिर्हि द्विधा, वृत्तिः फलं

तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत्त्रयमकारः ।

ननु वैराजे शरीरे जागरिते च प्रत्यगात्मा कथम् "अहं मम"इत्यभिमानभाक् भवितुमुत्सहते । न हि तस्यासङ्गोदासीनस्य क्वचिदहंकारो ममकारो वा युज्यते । तत्र वस्तुतोऽभिमानाभावेऽपि कल्पनया तदुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य स्थूले शरीरे जागरिते चाहंममाभिमानवतः संज्ञां दर्शयन्नध्यात्माधिभूताधिदैवविभागाभावं सूचयति—तदुभयेति ।

चेति । तत्र वृत्तिः—अन्तःकरणस्य विशिष्टशब्दादिप्रमाणबलात्तत्तद्विषयाकारसमुल्लासः । फलं तु तस्य चक्षुरादिद्वारा बाह्यविषयाकारपरिणामः । तदुभयं प्रमाणमेव । न पुनरप्रमाया अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वं मायावादिनाऽभ्युपेयते, तस्या अविद्याविवर्तत्वाङ्गीकाराद् । तदुक्तमिष्टसिद्धिकारैः-"सदसदुभ्यामनिर्वाच्याऽविद्या वेद्यैः सह भ्रमः" इति । तस्मात्स्वप्नस्य विपर्ययत्वान्नान्तःकरणपरिणामत्वमित्यतः सुष्टूक्तं नोपलब्धौ करणं भवतीति भाव इति ।

यत्तु "तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः" इत्युक्तं तदयुक्तम् । आत्मनोऽभिमानाभावादिति शङ्कते—नन्विति । वैराजे शरीरे अहमिति, जागरिते ममेति विभागः । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" (बृह. ४ । ३ । १५) इति श्रुतिमाश्रित्यात्मनोऽभिमानाभावं दर्शयति—न हीति ।

सिद्धान्ती अभिमानस्यावास्तवत्वमङ्गीकृत्य काल्पनिकोऽ

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्च तन्मात्राणि; तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति

ननु वैराजशरीरं जागरितं तदुभयाभिमानी चेति कथमेतत्त्रयमद्वैतवादिभिरास्थीयते, तत्राह—एतत्त्रयमिति।

तदेवमाद्यमकारं निरूप्य मध्यममुकारं निरूपयितुं सूक्ष्मप्रपञ्चं कथयति—अपञ्चीकृतेति।

अयमर्थः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि परस्परमनुप्रवेशशून्यान्यपञ्चीकृतानि पञ्चसंख्या-

---

भिमान इति परिहरति—तत्रेति। अध्यात्माधिभूताधिदैवविभागाभावम् वस्तुत इति शेषः। द्वैतापत्तिमाशङ्कते—नन्विति। वास्तवाभेदमाश्रित्य परिहरति—तत्राहेति।

वृत्तानुवादपुरःसरमुत्तरग्रन्थमवतारयति—तदेवमिति। अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीति पदतात्पर्यं कथयति—अयमर्थ इत्यादिना। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्त्वपञ्चीकृतानि भूतानीति योजना। तेषां सूक्ष्मत्वमाह—तन्मात्राणीति। तेषामाकाशादीनां मात्राणि कारणानि। तेषामपञ्चीकृतत्वं दर्शयति—परस्परेति। पूर्ववदिति। स्वकार्यव्यापित्वादित्यर्थः। तेषां कार्यमाह—तेषां चेति। वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति कर्मेन्द्रियाणि। श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि। प्राणादिवायुपञ्चकम्। चित्ताहंकारयो-

कानि पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति । तेषां च कार्यं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं बुद्धिर्मनश्चेत्यन्तःकरणद्वयमिति सप्तदशकं लिङ्गम् । तच्चेदं कयाऽपि विधया प्रतीचो गमकत्वादेव लिङ्गमिति व्याख्यायते । तत्कार्यत्वमुक्त्वा भौतिकत्वमभिदधानो लिङ्गस्याहंकारिकत्वमप्रामाणिकमिति मन्यते । तदेतदपञ्चीकृतभूतपञ्चकं लिङ्गम् । तच्च सप्तदशकं पूर्वोक्तं भूतकार्यतया भौतिकम् । सर्वमेतदेकीकृत्य हिरण्यगर्भशब्देनोच्यत इति हिरण्यगर्भस्यापि विराडात्मवन्नात्मत्वम् ।

बुद्धिमनसोरन्तर्भावमभिप्रेत्याह—अन्तःकरणद्वयमिति । तेषां लिङ्गशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—प्रतीचो गमकत्वादिति । प्रतीचः प्रत्यगात्मनो गमकत्वाज्ज्ञापकत्वात् । लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गमिति व्युत्पत्त्या गमकं लिङ्गमिति प्रसिद्धेः । कयाऽपि विधयेति । केनापि प्रकारेण इन्द्रियाणि स्वप्रवृत्त्या स्वप्रेरकमनुमापयन्तीत्यर्थः । तत्कार्यत्वमिति । तस्य सप्तदशावयवात्मकस्य लिङ्गस्य अहंकारिकत्वमहंकारविषयत्वमित्यर्थः । अप्रामाणिकमितीति । यत इदं भूतकार्यमतोऽस्मिन्नहमित्यात्माभिमानोऽप्रामाणिक इत्यर्थः । भूतभौतिकयोः कार्यकारणत्वेनाभेदमाश्रित्य हिरण्यगर्भशब्देन ब्रूत इत्याह—तदेतदिति । भौतिकत्वे हेतुः—भूतकार्यतयेति । हिरण्यगर्भ एव प्रत्यगात्मतया प्रत्येतव्य इति, नेत्याह—हिरण्यगर्भस्यापीति । हिरण्यगर्भस्यापि नात्मत्वं, किन्तु विराडात्मवत्तदुपाधित्वमित्यन्वयः । तस्यात्मन उ-

सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एत त्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्का-

---

किन्तु तदुपाधित्वमित्यभिप्रेत्याह—एतदिति ।

अथाधुना चास्य भोगायतनत्वं यत्, तमवस्था-विशेषं लक्षयति—करणेष्विति ।

"प्रत्ययः स्वप्नः" इत्युक्ते सुषुप्तावतिप्रसक्तिर्मा भू-दित्युक्तं—सविषयः स्वप्नः इति । वासनामयविषयसहितः स्वप्नेऽपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । जागरितव्यावृत्त्यर्थमुक्तं—करणेषूपसंहृतेष्विति ।

पाधिस्तदुपाधिः । तस्य भावस्तत्त्वमिति यावत् । हिरण्यगर्भोपाधिकस्यात्मनोऽपि भोगः किं जागरिते, अथवा अवस्थान्तर इति जिज्ञासायामवस्थान्तरं दर्शयति—अथाधुनेति । करणेषूपसंहृतेषु सविषयः प्रत्ययः स्वप्न इति स्वप्नलक्षणम् । स्वप्नावस्थायां विषयाभावात् सविषयत्वाभावमाशङ्क्याह—वासनेति । करणाभावे प्रत्ययानुदयमाशङ्कते—तर्हीति । संस्कारस्यैव करणत्वान्न करणाभाव इति परिहरति—जागरितेति । कश्चिदाह स्वप्नः स्मृतिरिति । स प्रष्टव्यः स्मृतेः किं लक्षणमिति । संस्कारजन्यत्वमिति चेत्, प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । तन्मात्रजन्यत्वं तु प्रकृते नास्तीत्यत आह—संस्कारग्रहणमिति । परिसंख्या परिवर्जनम् । अदृष्टादेरिति । आदिशब्दाद्दोषो गृह्यते ।

न चादृष्टस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वव्याहतिप्रसङ्गादिति । संज्ञां संगिरते

रजः प्रत्ययः साविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत्त्रयमुकारः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमि-

ननु तर्हि करणाभावात्कथमयं प्रत्ययः समुद्भवेदित्याशङ्क्याह—जागरितेति। संस्कारग्रहणं न कारणान्तरपरिसंख्यार्थं; कारणान्तरस्यादृष्टादेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं हिरण्यगर्भशरीरे स्वप्ने चाहंममाभिमानवतः संज्ञां संगिरते-तदुभयेति । तैजसस्तेजसि वासनायामभिमानितया निर्वृत्तो भवतीति व्युत्पत्त्योच्यते । न च सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्था च तयोरभिमानीत्येतत्त्रितयाङ्गीकारेण द्वैतमाशङ्कितव्यमित्याह—एतत्त्रयमुकार इति ।

नन्वकारात्मकस्थूलशरीरस्योकारात्मकसूक्ष्मशरीरस्य च पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे द्वैतता स्यादिति । नेत्याह—शरीरद्वयेति । कथं पुनरात्माश्रयमात्मविषयं-

व्यवहारासांकर्यायेति शेषः । तैजसत्वं निर्वक्ति—तेजसीति । निर्वृत्तः तृप्तः । द्वैतापत्तिं परिहरति—न चेति ।

तदेवमकारोकारनिरूपणं सप्रपञ्चं व्याख्याय मकारनिरूपणमवतारयति—नन्विति । स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चरूपकार्यस्य तत्कारणमात्रत्वान्न द्वैतमिति परिहरति—नेत्याहेति । अज्ञानस्य प्रपञ्चोत्पादकत्वासम्भवमाशङ्कते—कथमिति । तत्र हेतुमाह—अचेत-

चाज्ञानं कार्याय पर्याप्तम् अचेतनत्वादिति । तत्राह–साभासमिति । कुलालाद्यधिष्ठितं हि मृदादि घटादिकं कुर्वदुपगम्यते । तद्वच्चिदाभासव्याप्तमज्ञानं शरीरद्वया-

---

नत्वादिति । पर्याप्तम् अलं समर्थमिति यावत् । आत्माश्रयमात्मविषयमित्यस्यायं भावः । न अनात्मनः अज्ञानाश्रयता, तस्याज्ञानोत्पादितत्वेन तदाश्रयत्वायोगात् । न हि मृदुत्पादितो घटो मृदाश्रयो भवति । कथं तर्हि स्वप्रकाशचैतन्यमावरणरूपाऽविद्या समाश्रयेदिति चेत् । तत्र किं वास्तवमाश्रयत्वं न सम्भवति उत प्रातीतिकमपि । आद्येऽविवाद एव। द्वितीये "अहमज्ञः" इत्यनुभवविरोधः । तथा चात्माश्रयमज्ञानमिति युक्तम् । तथाऽज्ञानविषयोऽप्यात्मैव । कथं तर्हि घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति अनुभव इति चेत् । तदवच्छिन्नचैतन्यावरणादेवेति ब्रूमः । घटविषयमज्ञानमित्यत्र घटावरणरूपमज्ञानमिति वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति, प्रमाणप्रयोजनयोरभावेन जडावरणस्य दुर्निरूपत्वात् । प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धायावरणमपेक्षते । न कदाचिज्जडे प्रकाशः प्रसक्तः । विस्तृतमेतद्विवरणाचार्यैरिति नेह वदामः । उक्तं च—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥
(सङ्क्षे० शारी० १ । ३१९) इति ।

अतोऽचेतनत्वादज्ञानं कथं कार्याय पर्याप्तमिति । उत्तरमाह–तत्राहेति । आ समन्ताद्भासत इत्याभासः चैतन्यं तेन सह वर्तते इति तथा, चैतन्याधिष्ठितमित्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टः । प्रपञ्चद्वयकारणमात्माज्ञानमित्युक्तं तदयुक्तं, श्रुतिविरोधादित्या-

त्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सत्,

कारेण परिणमते विवर्तते इत्यर्थः । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" (बृह० १ । ४ । ७) इत्यादिश्रुतावव्याकृतस्य कारणत्वश्रुतेः । कथमात्माज्ञानस्य तु तदुक्तमित्याशङ्क्य तत्रैवाव्याकृतशब्दप्रयोगान्नैवमित्याह—अव्याकृतमिति ।

शरीरद्वयहेतोरव्याकृतस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वाभ्युपगमात्, तत्कार्यस्यापि तथात्वात्, अद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—तच्चेति । तस्यापि सत्त्वे "सदेव" इति

शङ्कां परिहरति—तद्धेदमिति । अव्याकृतं सुषुप्तिर्निद्रा मायाऽविद्या शक्तिरित्याद्यनेकशब्दवाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः ।

नन्वज्ञानं सत् उत असत्, अथवा सदसद्भिन्नम् उताभिन्नम्, अथवा भिन्नाभिन्नमिति निरूपणासहिष्णुतया अनिर्वचनीयत्वं प्रकटयितुमाह—शरीरेत्यादिना । तच्च न सदित्युक्तम्, तदाक्षिपति—शरीरद्वयहेतोरिति । तस्य सत्त्वे हेतुमाह—अर्थक्रियाकारित्वेनेति । ततः किमनिष्टमित्यत आह—अद्वैतानुपपत्तिरिति । तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति—तच्चेतीति । तदुपपादयति—तस्यापीति ।

नन्वग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति सन्मात्रमेवावधारयति श्रुतिर्न तु ब्रह्मासीदिति । तत्कथं ब्रह्मण्यवधारणयोग इति चेत् । न । छान्दोग्ये "सदेव सोम्य" इत्युपक्रम्य, "तत्सत्यं स आत्मा" (छां. ६ । २–२०) इत्युपसंहारात् ब्रह्मण्येवावधारणोप-

नासत् । नापि सदसत् । न भिन्नम् । नाभिन्नम् । ब्रह्मण्यवधारणायोगात् अभिधास्यमानज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेश्च सत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ।

तर्हि सत्त्वनिषेधादसत्त्वमेव स्यात्, नभोनलिनीवदिति चेन्नेत्याह—नासदिति । "अज्ञोऽहम्" इत्यपरोक्षप्रतीतिविरोधादर्थक्रियाकारित्वाच्च नात्यन्तिकमसत्त्वम् । न च परस्परविरोधे सत्त्वासत्त्वयोर्विधान्तरानुपपत्तिः । संपत्तेः । हेत्वन्तरमाह—अभिधास्यमानेति ।

अयमर्थः । न ज्ञानं वस्तु स्वतो निवर्तकम्, तेन सह विरोधाभावात् । विरोधस्तु प्रसिद्ध एव ज्ञानाज्ञानयोः, रज्जुतत्त्वज्ञानेन रज्ज्वज्ञानविलयदर्शनात् । यद्यज्ञानं परमार्थतः सत् स्यात् तर्हि ज्ञानेन न निवर्तेत । निवर्तते च तत् । श्रूयते च "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" (संक्षे० शारी० ४ । ४६) इति । तस्मान्न सदज्ञानमिति सत्त्वासत्त्वयोः परस्परस्पर्द्धिनोरेकनिषेधेऽन्यविधानान्तरीयकत्वादसदेवेत्याशङ्कते—तर्हीति । दूषयति—नेत्याहेति । कुत इत्यत आह—अज्ञोऽहमिति । न ह्यत्यन्तासतः शशशृङ्गादेरपरोक्षावभासः संभवतीत्यर्थः ।

नन्वसत्त्वनिषेधे सत्त्वं, सत्त्वनिषेधे चासत्त्वम्, अतः कथं तृतीयः प्रकार इत्याशङ्क्याह—न चेति । विधान्तरमेव दृष्टान्तेन साधयति—संसर्गाभावान्योऽन्याभावयोरिति । संसर्गाभावश्चान्योऽन्याभावश्च संसर्गाभावान्योऽन्याभावौ, तयोरन्योऽन्यभावः अन्योऽन्यात्मकता तदभावः अन्योऽन्यात्मकताऽभावः । तद्भावानभ्युपगमवदिति योजना ।

सर्गाभावान्योऽन्याभावयोर्भेदप्रतिपादको योऽन्योन्याभावः स यथा एतदुभयविलक्षणस्तद्वदत्रापि सत्त्वासत्त्वविलक्षण इत्यर्थः । अभावान्योऽन्याभावयोरन्योन्याभावस्य तद्भावानभ्युपगमवत् इहापि सत्त्वस्यासत्त्वस्य चानभ्युपगमसंभवादिति भावः ।

अस्तु तर्हि प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधेऽपि समुच्चितं सदसदात्मकमव्याकृतमिति चेत् । नैवम् । विरोधात्, एकत्र तद्भावासम्भवादित्याह—नापीति ।

अयमर्थः। अनभ्युपगमसंभवादित्यन्ते परिशेषात्प्रकारान्तरसम्भव इति योजनीयम्। "अभावान्योऽन्याभावयोः" इति पाठे संसर्गाभावान्योऽन्याभावयोर्भेदको योऽन्योन्याभावस्तस्य तदुभयविलक्षणत्वाङ्गीकारवदित्यर्थः। यद्यपि तार्किकमतेऽभावान्योऽन्याभावयोः संसर्गाभावान्योऽन्याभावयोर्वा भेदकः स्वरूपातिरिक्तो ऽन्योन्याभावो नास्ति, तथापि स्वरूपात्मकभेदानभ्युपगमाद् भेदकः कश्चिदाकार एष्टव्यः, भावाभावयोरभावयोर्वाऽन्यथापेक्षानपेक्षविरुद्धधर्मयोर्भेदस्वरूपयोरैक्यप्रसङ्गाद, अतो दृष्टान्तोपपत्तिरिति। परिशेषाद् सदसत्समुच्चय एवास्त्वव्याकृतमिति शङ्कते—अस्तु तर्हीति। न च समुच्चयोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। त्रिदोषसमुच्चयस्य संनिपातत्ववद् त्रिगुणसमुच्चयस्य प्रकृतित्ववद्, सदसत्समुच्चयस्याव्याकृतत्वोपपत्तेरिति परिहरति—नैवमिति। न च संनिपातादिवत्समुच्चयसंभवः, परस्परप्रतिस्पर्द्धित्वात्सत्त्वासत्त्वयोः। न ह्येकमेव वस्तु युगपत् सच्चासच्च भवतीति भावः।

नापि भिन्नाभिन्नं कुताश्चित । न निरवयवं,

तर्हि सतोऽसतः सदसद्भ्यां वा भिन्नमिति चेन्नेत्याहँ—न भिन्नमिति। न हि भेदो धर्मत्वेन स्वरूपत्वेन वा प्रतिपादयितुं शक्यते। धर्मत्वे भेदाभेदविकल्पप्रवेशप्रसङ्गात्। स्वरूपत्वे चान्यतरपरिशेषापातादित्यर्थः।

भेदनिषेधे प्राप्तमभेदं निरस्यति—नाभिन्नमिति। सद्सद्भ्यामन्यतमपरिशेषे पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात। अ-

---

तर्हि चतुर्थ एव प्रकारोऽस्त्वित्याशङ्क्येत—तर्हीति। न हि भेद इति। भेदः किं वस्तुधर्मः स्वरूपं वा। नाद्य इत्याह—धर्मत्व इति। वस्तुधर्मयोर्यो भेदः स किं वस्तुनः सकाशाद्भिन्न उत अभिन्नः। आद्येऽपि किं स्वत एवोत भेदान्तरेण। नाद्यः। स्वस्यैव भेद्यभेदकत्वेन कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। सोऽपि भेदो भेदान्तरेणेत्यनवस्थापातादिति। अभिन्नत्वे धर्मत्वव्याघातात्। नापि द्वितीय इत्याह—स्वरूपत्वे चेति। घटपटयोर्भेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वे घट एव वा स्यात्पटो वा नान्यो भेदोऽस्तीत्यर्थः। पूर्वोक्तदोषानुषङ्गादिति। सतोऽभिन्नत्वे ज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेः, असतोऽभिन्नत्वे अपरोक्षप्रतिभासानुपपत्तेः, समुच्चयाभेदस्य विरोधिनोः समुच्चयासंभवादेवासंभव इत्यर्थः। तर्ह्यव्याकृताभेद एवास्तु। तत्राह—अव्याकृतेति। पक्षान्तरव्याख्याऽतिरोहितार्था। कुतश्चित्पदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—कुतश्चिदिति। सदाद्यन्यतमादपि न भिन्नं नाभिन्नं नापि भिन्नाभिन्नमित्यर्थः।

न सावयवं, नोभयम् ।

व्याकृतमात्रपरिशेषे च वस्त्वप्रसिद्धेस्तदसिद्धिरित्यर्थः । भेदाभेदयोरेकैकस्य निषेधेऽपि प्राप्तं भिन्नाभिन्नत्वं विरोधात्प्रत्याचष्टे—नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चिदिति । सतोऽसतश्चेति प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यत इति ज्ञातव्यम् ।

सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि मूलकारणत्वादव्याकृतं निरवयवत्वेन शक्यं निर्वक्तुमित्याशङ्क्याह—न निरवयवमिति । न हि तस्यानात्मनो निरवयवत्वं तत्तन्नानाविधप्रपञ्चाकारपरिणामित्वादित्यर्थः ।

तर्हि परिणामित्वादेव मृदादिवदेष्टव्यं सावयवत्वमित्याशङ्क्याह—न सावयवमिति । सावयवत्वे कार्यद्रव्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तेः, तत्तत्कार्याकारपरिणा-

---

ननु सदादिभिः प्रकारैर्निर्वक्तुमशक्यत्वेऽप्यव्याकृतस्य नानिर्वचनीयता सिध्येत्, प्रकारान्तरेण शक्यनिर्वचनत्वादित्याशङ्कते—सत्त्वादिनेति । निरवयवत्वे हेतुः—मूलकारणत्वादिति । सावयवस्यावयवपरतन्त्रत्वेनानित्यत्वान्न मूलकारणत्वम् । "मायां तु प्रकृतिम्" (श्वेता. ४ । १०) इति श्रुतेर्न मूलकारणत्वं हीयते इत्यर्थः । दूषयति—न निरवयवमितीति । तत्रोपपत्तिमाह—न हीति । निरवयवत्वाभावे हेतुमाह—तत्तन्नानेति । सावयवाकारेण प्रतीयमानकार्यस्य न कारणं निरवयवं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् ॥

भस्य च मिथ्यात्वेन विवर्तत्वादित्यर्थः । अर्थप्राप्तमुभयरूपत्वं विरोधेन प्रत्यादिशति—नोभयमिति ।

ननु केनापि प्रकारेण निर्वचनासंभवेऽपि किं तदनिर्वचनीयत्वम् । न हि लक्षणमन्तरेण लक्ष्याधिगतिरस्ति, तत्राह—किन्त्विति । अस्याज्ञानस्य सर्वथोक्तलक्षणशून्यत्वादत एव निर्वक्तुमशक्यत्वात् यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वेन तत्सिद्धेरात्मनि द्वैतोत्पत्तिः सिद्धा । तन्निवारणार्थं तद्धानोपायमाह—केवलेति ।

अस्तु तर्हि कार्यानुसारेण सावयवमेवाव्याकृतमिति शङ्कते—तर्हीति । परिहरति—न सावयवमितीति । कार्यद्रव्यत्वेनेति हेतौ तृतीया । ननु कार्यस्य सावयवत्वे कथं कारणं निरवयवम् । परमाणुवदिति चेत् । न । अव्याकृतस्य भवद्भिर्निरवयवत्वानभ्युपगमादिति चेत्, तत्राह—तत्तदिति । कार्यस्यापि सावयवत्वेन स्वरूपे निर्णीते भवेदियमाशङ्का, तदेव न निर्णीयते । प्रतीतिस्तु स्वप्नवदुपपद्यते, स्वप्नस्यारोपरूपत्वात् । आरोप्यस्य वास्तवं सावयवत्वं क्वचिदेष्टव्यमिति चेत्, न । पूर्वपूर्वभ्रमकल्पितसावयवत्वस्योत्तरोत्तरोपपत्तेर्न वास्तवसावयवत्वाभ्युपगम इति भावः । पक्षान्तरं निगदव्याख्यातम् ।

ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । तत्कथं केनापि प्रकारेण निर्वचनानर्हं वस्तु सिद्ध्येदिति शङ्कते—नन्विति । उक्तप्रकारेण निर्वचनासंभवेऽपि प्रकारान्तरेणास्ति निर्वचनमित्याह—तत्राहेति। ज्ञानापनोद्यमव्याकृतमिति लक्षणम् । तत्तु पूर्वोक्तरीत्या

निरालम्बनज्ञानायोगाद्यत्किञ्चिदालम्बनज्ञानस्य च सनिदानसंसारनिराससाधनत्वासंभवात्तदुचितं विषयं दर्शयति—ब्रह्मात्मैकत्वेति ।

अथ यथोक्तं ज्ञानमग्निहोत्रादिसहितं फलसाधनं, साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वसंभवात् । मैवम् । मिथो विरुद्धयोः समुच्चयायोगात्, फलस्य च कैवल्यस्य निरतिशयत्वादित्याशयवानाह—केवलेति ।

अव्याकृतस्य अनिर्वाच्यस्याधिदैविकीमवस्थामुक्त्वा संप्रत्याध्यात्मिकीमवस्थां तदेकत्वविवक्षया दर्शय-

---

निर्वचनानर्हमित्यनिर्वचनीयमेव । न चातिव्याप्तिः । अनिर्वचनीयस्य आत्मनोऽनपोह्यत्वात् । नाप्यव्याप्तिः, भूभूधरादीनामाविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वादिति । नाप्यसंभवः, ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तेरिति । तत्र ज्ञानशब्देनान्तःकरणवृत्तिरुच्यते । तच्च न निर्विषयमित्याह—निरालम्बनेति ।

अस्तु तर्हि घटाद्यालम्बनमेव ज्ञानं, नेत्याह—यत्किञ्चिदिति । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै. २ । १ । १) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मुण्ड. ३ । २ । ९) "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" (मुण्ड. २ । २ । ८) इत्यादिश्रुतिभ्यः संसारनिरसनसाधनत्वं ब्रह्मज्ञानस्यावगम्यत इत्याशयेनाह—तदुचितमिति ।

ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्याशङ्कते—अथेति । ज्ञानमात्रादेव मोक्षोपपत्तौ किमिति कर्माद्यपेक्ष्यत इति तत्राह—साधनभूयस्त्व इति । मोक्षो नाम सुखविशेषः स च ज्ञानमात्राज्जातादपि कर्मसहितज्ञानाज्जातोऽधिको भवति । यथाऽग्निष्टोममात्रजन्यात्स्वर्गात्

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽव-
ति—सर्वप्रकारेति । इन्द्रियसंस्पृष्टस्थूलार्थाकारतया स्थूलत्वं वासनारूपसूक्ष्मार्थाकारतया सूक्ष्मत्वं च ज्ञानानां सर्वप्रकारत्वम् । तेषामशेषविशेषविज्ञानानामुपरमो मुक्तावपि संभवतीत्येतदुक्तम्—बुद्धेरिति । अन्तःकरणस्य कारणाकाररूपेणावस्थानमवस्थान्तरेऽपि जागरितादावस्तीत्याद्यं विशेषणम् । किमिदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम् । किं कारणस्य बुद्धेश्चावस्थानम्, किं कारणस्यैव तद्वासनावासितस्यैव पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य? । प्रथमे जागरितादेरविशेषः सुषुप्तेः स्यात् । द्वि-

---

वाजपेयसहिताज्जन्योऽधिकस्तद्वदिति । भवेदेवं यदि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो भवेत् । तदेव न संभवतीति परिहरति—मैवमिति । ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धाधिकारिनिष्पाद्यतया समुच्चायसंभवादित्यर्थः । किं च मोक्षलक्षणस्य फलस्य जन्यत्वे भवेत्सातिशयत्वम्, न तु तदस्तीत्याह—फलस्येति । कैवल्यस्य केवलात्मस्वरूपस्य नित्यात्मस्वरूपस्येत्यर्थः । अव्याकृतस्याधिदैविक्यवस्था स्वरूपलक्षणा, आध्यात्मिक्यवस्था सुषुप्तिलक्षणा, अव्याकृतस्यावस्था सुषुप्तिरिति वक्तव्येऽव्याकृतं सुषुप्तिरित्युक्तं तदयुक्तमित्याशङ्क्याह—तदेकत्वेति । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदाभावादित्यर्थः । सर्वप्रकारज्ञानोपसंहार इत्युक्तम् । किं तत्सर्वप्रकारत्वमित्यत आह—इन्द्रियेति । एतावता सविषयप्रत्ययनिरासेन जाग्रत्स्वप्नयोरतिव्याप्तिर्निरस्ता भवति । एवमपि मुक्त्यवस्थादौ व्यभिचारमाशङ्क्य

स्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत्त्रयं मकारः ।

तीये बुद्धिग्रहणमनर्थकमिति चेत् । नैवम् । बुद्धेर्यत्कारणं तस्यैव तद्वासनावासितस्य पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य स्थितेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

संप्रत्यव्याकृताभिमानिनाऽन्तर्यामिणा सहैकत्वं सुषुप्त्यभिमानिनः सिद्धवत्कृत्य तद्विषयसंज्ञाविशेषं व्यवहारलघुतायै निवेदयति—तदुभयेति ।

प्राज्ञ इति । प्रज्ञा चैतन्यम् । तत्प्रधानः पुरुषः प्राज्ञशब्दार्थः । तदुपाधिभूतकारणस्य तत्प्रकाश्यत्वेनोपसर्जनत्वात् । अव्याकृतं सुषुप्तिरुभयोरभिमानी चेति त्रितयं

परिहरति—तेषामित्यादिना । अस्तु तर्हि बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिरित्येतावदेव लक्षणम्, तत्राह—अन्तःकरणस्येति । किमिदमित्यादिपूर्वपक्षग्रन्थः स्पष्टार्थः । कारणात्मनाऽवस्थानमित्युक्ते ऽविशेषेण सर्वकार्याणां कारणात्मनाऽवस्थानं प्रलयेऽस्ति ततो बुद्धेरिति विशेषणम् । तथाऽपि सर्वान्तःपातिन्या बुद्धेः प्रलयेऽपि कारणात्मनाऽवस्थानमस्तीति चेत् । सत्यम् । तत्र सर्वकार्यवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानेऽपि न केवलं बुद्धिविशेषवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानमस्ति, येन झटिति बुद्धिमेवोत्पादयेदिति मन्वानः परिहरति—नैवमिति । पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येति । पुनर्झटिति बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येत्यर्थः । अव्याकृताभिमानी ईश्वरः । “एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्यामी” (मुण्ड. ६)

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ॐकारे,

मकारान्तर्भूतत्वान्मिथो न पृथगित्यद्वैतमनुस्मरन्नाह—एतत्त्रयं मकार इति। स्थूलप्रपञ्चात्मनो विराजो जागरितस्य तदुभयाभिमानिनो विश्वस्याकारत्वम्, सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनो हिरण्यगर्भस्य स्वप्नस्य तदुभयाभिमानिनस्तैजसस्योकारत्वम्, प्रपञ्चद्वयकारणभूताव्याकृतस्य सुषुप्तेस्तदुभयाभिमानिनश्च प्राज्ञस्य मकारत्वमित्युक्तमुपनिषत्प्रामाण्यात्प्रतिपत्तव्यम्।

तथापि त्रयाणामकारादीनां मिथो विभक्तानामवस्थानात् कुतोऽद्वैतं सिध्यतीत्याशङ्क्यापवादप्रक्रियां प्रकटयति—अकार इति

इति श्रुतेः। एकत्वं तु स्वरूपतो, नोपाधितः।

तद्विषये सुषुप्त्यभिमानिनि प्राज्ञत्वं निर्वक्ति—प्रज्ञेति। कथं प्राज्ञस्य चैतन्यप्रधानत्वं तस्यौपाधिकत्वेनोपाधिप्रधानत्वादित्यत आह—तदुपाधीति उपाधेरुपसर्जनत्वे हेतुः—तत्प्रकाश्यत्वेनेति। अव्याकृतमिति ग्रन्थः स्पष्टार्थः। विराडादीनामकाराद्यात्मनोपसंहारो न युक्तः, प्रमाणाभावादित्यत आह—उपनिषत्प्रामाण्यादिति। "स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः। प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः। आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" (माण्डू. १।५) इति माण्डूक्योपनिषत्प्रामाण्यादित्यर्थः। तदेवमध्यारोपं सप्रपञ्चं निरूप्याद्वैतप्रतिपत्तिसिद्ध्येऽपवादं प्रकटयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयति—तथाऽपीति।

(१) (ॐकारोऽहम्येव) ।

अस्यार्थः—स्थूलभूतकार्यं समष्टिव्यष्ट्यात्मकमाधिदैवतादिभेदाभिन्नं दृश्यं सर्वं स्थूलभूतात्मना प्रलीयते । तानि च स्थूलानि भूतानि पञ्चीकृतान्यवस्थाभिमानिसहितान्यकारात्मकानि अपञ्चीकृतभूतेषु विलीयन्ते । तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गमारम्भणाधिकरणन्यायेन त-

अपवादमकारमुत्पत्तिवैपरीत्येन स्पष्टीकरोति—अस्यार्थ इति । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितार्थः । आरम्भणाधिकरणन्यायेनेति । शारीरके द्वितीयाध्याये चिन्तितं, भोक्तृभोग्यभेदप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वान्न मिथ्यात्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः । "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्रह्मसूत्र. २ । १ । १४) । छान्दोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय श्रूयते "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा. ६ । १ । ४) इति । अस्यार्थः, एकस्मिन्कारणे मृदादौ ज्ञाते सति घटशरावादि सर्वं मृण्मयं ज्ञातं भवति, यदि कार्यस्य कारणानन्यत्वं स्यात् । अन्यथा कार्याणामानन्त्येनाशक्यज्ञानत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽनर्थिका स्यादिति ।

ननु तथाऽपि नाद्वैतसिद्धिः, "त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" (छा. ६ । ८ । ७) इति पुनः पुनरवधारणादिति चेत् । न । भौतिकानां भूतमात्रतावधारणपरत्वात् । अन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात् । "सदेव" इत्युपक्रम्य "तत्सत्यम्, स आत्मा" इत्युपसंहारः श्रूयते । अतः कारणमात्रं सत्यम् । कार्यभेदस्तु वाचारम्भणमात्रो

(१) अयं पाठो वार्तिक-विवरणाननुगुणः ।

न्मात्रतां प्रतिपद्यते । तानि च अपञ्चीकृतानि सूक्ष्मभूतान्यवस्थाभिमानिसहितान्युकारात्मकानि संभूतिवैपरीत्येन प्रलयं प्रतिपद्यन्ते । तत्र पृथिवी गन्धतन्मात्रात्मिका रसतन्मात्रात्मिकास्वप्सु, ताश्चापो रूपतन्मात्रे तेजसि, तच्चेजः स्पर्शतन्मात्रे वायौ, स च वायुः शब्दतन्मात्रे नभसि, तच्चाविद्यासहाये सच्छब्दिते ब्रह्मण्यव्यक्ते, तच्चाव्यक्तमवस्थाभिमानिभ्यां सहितं मकारात्मकं कार्यकारणविभागविकले निष्कले परिशुद्धे ब्रह्मण्योंकारलक्षिते विलीयते । न तस्मात्परं किञ्चिदस्ति ।

मिथ्येति यावत् । आगमस्यानुपसंजातविरोधित्वादुपजीव्यांशाबाधकत्वादुत्तरत्वाच्च बलवत्त्वम् । तदुक्तं भट्टपादैः

पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥ इति

तन्मात्रतामिति । अपञ्चीकृतपञ्चभूतमात्रतामित्यर्थः । अपञ्चीकृतभूतानां लयं दर्शयति—तानि चेति । संभूतिवैपरीत्येनेति । एतदेव विवृणोति—तत्र पृथिवीत्यादिना । तच्च नभोऽविद्यासहायेऽविद्याशबलिते सच्छब्दवाच्ये । न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं साभासमव्याकृतम्, तस्मिन् लीयते इति शेषः । ततः किमित्यत आह—तच्चेति । अवस्था प्रलयः । अभिमानी सर्वज्ञः । मकारात्मकमव्यक्तं परिशुद्धे ब्रह्मणि लीयत इत्यन्वयः । ब्रह्मणः शुद्धतामाह—कार्यकारणविभागविकल इति । तदपि ब्रह्म क्व लीयत इति चेत्, न कुत्रापीत्याह—न तस्मादिति ।

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः,

उक्तं हि—

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
आपस्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ विलीयते ॥
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ॥
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।

इति (विष्णुपुराणे ।)

अकारादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्मिन्ननुप्रवेशेन प्रत्यगात्मनि पर्यवसितत्वेऽपि प्रत्यगात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकाराव्याकृतानां मध्ये कतमः स्यादित्याशङ्क्याह—अहमात्मेति । देहस्तावदनात्मा दृश्यत्वात् जड-

उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति—उक्तं हीति । पुरुषे ब्रह्मन् ब्रह्मणि । निष्कले शुद्धे। शेषः श्रुत्यर्थो ऽतिरोहितः । तदेवमध्यारोपापवादन्यायमनुसृत्य प्रणवस्वरूपनिरूपणेन प्रत्यगात्मैकः पर्यवशेषितः—पुरुषान्न परं किञ्चिदिति ।

भवत्वेवं प्रत्यगात्मपर्यन्तमपवादः । प्रत्यगात्मनो नापवादश्चेत्तदेव प्रत्यगात्मस्वरूपं विशेषतो निर्धारणीयमिति शङ्कते—अकारादीनामिति । प्रश्नबीजं वादिविप्रतिपत्तिरूपं दर्शयति—देहेन्द्रियेति । तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति—अहमात्मेतीति ।

देहाद्यव्याकृतान्तातिरिक्त आत्मेति मूलार्थं प्रकटयितुं देहादेरनात्मत्वं साधयति—देहस्तावत् इत्यादिना । तत्र जडत्वहेतुः

त्वात् परिच्छिन्नत्वात् भौतिकत्वात् आद्यन्तवत्त्वाच्च घटवत् । तथा इन्द्रियादीनामव्याकृतपर्यन्तानामनात्मत्वसाध्याविशिष्ट इति चेत् । न । अनात्मत्वं नाम आत्मातिरिक्तत्वं, जडत्वं स्वसंविद्रूपत्वमिति साध्यसाधनयोर्भेदात् । दृश्यत्वं तु स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनापेक्षत्वम् ।

अत्र कश्चिदाह—किमिदं दृश्यत्वं फलव्याप्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं वेति वक्तव्यम् । आद्ये भागासिद्धिः, देहस्याभ्यन्तरभागे दृश्यत्वाभावात् । द्वितीये त्वात्मन्यनैकान्तिकता, आत्मनोऽपि वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारादिति ।

अत्रोच्यते । न फलव्याप्यत्वे भागासिद्धिः, संमुग्धस्यावयविनः फलित्वात् । अन्यथा घटादेरपि फलव्याप्यत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि वृत्तिव्याप्यत्वे आत्मन्यनैकान्तिकत्वम्, तस्य स्वप्रकाशकत्वेन वृत्तिव्याप्यत्वाभावात् । वृत्त्यङ्गीकारस्तु तदावरणनाशाय न तु स्वरूपप्रकाशायेत्यविरोधः । न चात्मनः स्वप्रकाशकत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः", (बृह. ४ । ३ । ९) "आत्मैवास्य ज्योतिः" (बृह. ४ । ३ । ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । किञ्चानवधारितफलव्याप्यत्ववृत्तिव्याप्यत्वविशेषं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । अन्यथा किमनेन तद्देशकालसंलग्नो धूमो हेतुरेतद्देशकालसंलग्नो वा । आद्ये स्वरूपासिद्धिः । द्वितीये साधनशून्यं निदर्शनमित्युक्ते धूमानुमानभङ्गप्रसङ्गात् । धूममात्रं हेतुरिति परिहारे ऽत्रापि दृश्यत्वमात्रं हेतुरिति समानम् । अलमतो विस्तरेण ।

ननु जडत्वहेतुरसिद्धः, प्रत्यक्षेण चेतनत्वेनोपलम्भादिति चेत् । न । चेतनत्वप्रतीतेरात्मव्याप्यदेहविषयत्वात् । अन्यथा मृत-

मवधेयम् । न च प्रतीचो देहादिसाक्षिणो जाड्यमुपपद्यते । जडत्वे घटादिवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । तस्मादज्ञानं साभासमव्याकृतशब्दितं तत्कार्यं देहाद्यनात्मत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । तद्व्यतिरिक्तश्चात्मा तदुभयसाक्षी चिद्धातुरेव द्रष्टव्य इत्यर्थः । केवलशब्देन चितो विषयनिरपेक्षत्वं विवक्ष्यते । चिन्मात्रशब्देनात्मनो द्रव्यबोधरूपत्वं

शरीरेऽपि चेतनत्वप्रतीत्यापत्तेः । कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययस्तु भ्रान्त एव, न्यायसहितममप्रत्ययबाधितत्वात् हेत्वन्तरं त्वतिरोहितार्थम् । तथेन्द्रियादीनामित्युक्तैरेव हेतुभिरनात्मत्वमवधेयमित्यर्थः । अतः परिशेषाद्देहादीनां दृश्यानामदृश्यो द्रष्टा आत्मा सिद्धः ।

भवतु देहादिविलक्षण आत्मा, सोऽपि जड एव किं न स्यादिति, तत्राह—न च इति । प्रतीचः प्रत्यगात्मनः स्वप्रकाशस्येति यावत् । "देहादिसाक्षिणः" इति हेतुगर्भं विशेषणम् । विपक्षे दोषमाह—जडत्व इति । अनात्मत्वप्रसङ्गो जडत्वाविशेषादित्यर्थः ।

परिशेषितं सिद्धमर्थमादायोपसंहरति—तस्मादिति । तदुभयेति । अव्याकृततत्कार्यसाक्षीत्यर्थः । चिद्धातुश्चिदेकरस इत्यर्थः । अनेन "केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः" इत्यत्र चित्स्वरूपपदं व्याख्यातम् । केवलपदकृत्यमाह—केवलेति । न च ज्ञानस्य विषयघटितत्वं स्वरूपम्, विषयाणां व्यभिचारेऽपि ज्ञानाव्यभिचारात् । तत्तद्विषयाणि ज्ञानानि भिन्नान्येवेति चेत् । न । स्वतो भेदानवगमात् । प्रतीयमानभेदस्य विषयभेदघटितत्वेनौपाधिकत्वादिति भावः । मात्रपदप्रयोजनमाह—चिन्मात्रेति । द्रव्यबो-

नाज्ञानं नापि तत्कार्यम् । किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
परेष्टं प्रत्याचष्टे—चिन्मात्रेति ।

एवमज्ञानतत्कार्यस्पर्शशून्यश्चिदात्मा परिशुद्धस्त्वं-पदार्थः तत्पदार्थाद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरं किं न स्यादिति मन्वानः सन्नाह—किन्त्विति । तत्पदार्थपरिशोधनपूर्वकं परिशोधितं त्वंपदार्थमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं वाक्यार्थं कथयति—नित्येत्यादिना । "आकाशवत्सर्वगतश्च निः-

धरूपत्वमिति । द्रव्यरूपत्वं बोधरूपत्वं च । द्रव्यमिति वैशेषिकाः, बोध इति बुद्धा इत्यर्थः । न ह्यात्मनो द्रव्यरूपता, निर्गुणत्वात् । समवायिकारणत्वेन द्रव्यत्वं स्यादिति चेत् । न । समवायस्यैवाभावात् । भावे वाऽद्वितीयत्वासङ्गत्वश्रुतिविरोधात् । बोधरूपत्वं त्वनुमानेन निराकृतमेवेह स्मारितमिति भावः । "अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपो नाज्ञानं नापि तत्कार्यं च" इत्येतावता त्वंपदार्थः परिशोधितः । "किन्तु" इति पदसूचितां शङ्कामाविष्करोति—एवमज्ञानेति ।

अर्थान्तरशङ्कां व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह—तत्पदार्थेति । वाक्यार्थपरिशोधनाय तत्पदार्थशोधनमित्यर्थः । नित्येत्यादिसप्तविशेषणैस्तत्पदार्थशोधनमिति तात्पर्यार्थः । आकाशवत्सर्वगतः सर्वव्यापक इति योजना, न त्वाकाशवन्नित्य इति । तथा सति नित्यत्वस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । नित्यश्चेति श्रुतिपदमकृत्वोदाहरणम् । "अजो नित्यः" इति स्मृतिः । नित्यविशेषणेन फलितार्थमाह—कार्यैक्यमिति । कार्यस्यानित्यत्वान्न ब्रह्मणः कार्यैक्यमित्यर्थः । माऽस्तु कार्यैक्यं, कार्यता-

त्यः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः ॥" (कठ. १।२।१८) इति श्रुतिस्मृती समाश्रित्य कार्यैक्यं ब्रह्मणो नित्यत्वविशेषणेन निरस्यति ।

"शुद्धमपापविद्धम्" (ईश. ८) इत्यादिश्रुतिवाक्यावष्टम्भेन कार्यतादात्म्यवैधुर्यं ब्रह्मणः शुद्धविशेषणेनोच्यते । "प्रज्ञानघनेति" (बृह. ४।५।१३.) श्रुतिमाश्रित्य नित्यविज्ञप्तिरूपतां ब्रुवाणो बुद्धविशेषणेन कारणैक्यं ब्रह्मणो निषेधति । "विमुक्तश्च विमुच्यते" (कठ. ५।१) इति श्रुतिमनुसृत्याविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यापाकरणेन कारणतादात्म्यं ब्रह्मणो मुक्तपदेन प्रत्याचष्टे । ऐक्यतादात्म्ययोश्च भेदासहत्व-भेदसहत्वाभ्यां भेदः।

दात्म्यं तु भविष्यतीति तत्राह—शुद्धमिति । कार्यतादात्म्यकार्यैक्ययोरभावेऽप्यव्याकृताख्यकारणैक्यं तत्तादात्म्यं वा किं न स्यादिति तत्राह—प्रज्ञानघन इति । प्रज्ञानघनः प्रज्ञानैकरस इत्यर्थः । प्रकृष्टं ज्ञानमस्येति विग्रहशङ्कां वारयति—नित्यविज्ञप्तीति । ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्तिरेवाविलम्बितप्रतीतेराश्रयणीयेत्यर्थः । अतो ज्ञानरूपस्य जडेन कारणेन नैक्यमित्यर्थः।

कारणैक्यं पराकृत्य कारणतादात्म्यं पराकरोति—विमुक्तश्चेति । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । कामोऽभिलाषः । कर्म पुण्यापुण्यरूपम् । नित्यमुक्तत्वान्न कारणतादात्म्यशङ्काऽपीत्यर्थः । तादात्म्यैक्ययोरभेदमाशङ्क्य तद्भेदं स्फुटयति—ऐक्यतादात्म्योरिति । भेदसहत्वं तादात्म्यस्य, भेदासहत्वमैक्यस्येति विभागः ।

सत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं ब्रह्मैवाहमस्मि

ननु ब्रह्मणो यथोक्तस्य प्रपञ्चस्येव यथाकथञ्चिद्बाध्यत्वप्रसिद्धौ न प्रेप्सितत्वं परिकल्पते। न हि ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नम्, अब्रह्मत्वप्रसङ्गात्। अभेदे च तद्बाध्यत्वमभ्युपेयताम्।

अतः कथं तदभिन्नं ब्रह्माबाध्यमभ्युपेयमित्याशङ्क्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तैत्ति २। १। १) "सत्यस्य सत्यम" (बृह. २।१।२०) इत्यादिश्रुतिमनुसंदधानः समाधत्ते-सत्येति। तथापि न तस्मिन्प्रेप्सया प्रवर्तेत पुरुषार्थत्वाभावादित्याशङ्क्य "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह. ३। ९। २८) "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तैत्ति. ३। ३। १) इत्यादिश्रुतिमनुरुध्य ब्रूते-परमानन्देति। ब्रह्मानन्दस्य क्षयि-

सत्यपदसमाधेयां शङ्कामुत्थापयति-नन्विति। न प्रेप्सितत्वं नेच्छागोचरत्वम्, न सत्यत्वमिति यावत्।

ब्रह्मणोऽबाध्यत्वं साधयितुं ब्रह्म किं प्रपञ्चाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्य नाद्य इत्याह-नहीति। कुत इत्यत आह—अब्रह्मत्वप्रसङ्गादिति। ब्रह्मत्वं नाम बृहत्त्वं बृंहणत्वं वा। तच्च न बृंह्यमाणप्रपञ्चात्तस्य परिच्छिन्नत्वे संभवतीत्यर्थः। द्वितीये दोषमाह—अभेदे चेति। परिहाराभिप्रायमाविष्करोति—सत्यं ज्ञानमिति। बाध्यमानस्य प्रपञ्चस्य बाधो न निरधिष्ठानः सम्भवति। बाधाधिष्ठानं च सत्यमबाध्यम्। अन्यथाऽधिष्ठानानवस्थाप्रसङ्गात्। अतो बाधाधिष्ठानमबाध्यं ब्रह्मेत्यर्थः।

आनन्दपदव्यावर्त्याशङ्कामवतारयति—तथाऽपीति। प्रे-

ष्णुत्वसातिशयत्वनिरासार्थं परमेति विशेषणम् । किञ्च यथोक्तं ब्रह्म द्वैताभावोपलक्षितमिष्यते । अस्थूलादिश्रुतेः स्वतःप्रमाणत्वात् ।

वस्तुतश्च प्रपञ्चाभावाद्भेदाभेदवाचोयुक्तेरयुक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह-अद्वयमिति । परिशोधितं तत्पदार्थमनूद्य तस्य परिशोधितेन त्वंपदार्थेन सहैक्यं वाक्यार्थं कथयति-ब्रह्मैवेति । एवकारस्तादात्म्याङ्गीकारप्रयुक्तभेदनिरासार्थम् । तत्पदार्थमनूद्य तस्य त्वम्पदार्थत्वं विधाय

प्सा प्राप्तुमिच्छा । परमाविशेषणकृत्यमाह-ब्रह्मानन्दस्येति । अद्वयपदं व्याचष्टे-किंचेति । द्वैताभावोपलक्षितमेवाद्वितीयं, न स्वद्वितीयत्वधर्मत्वम् । तथा सति धर्मधर्मिभावेनाद्वितीयता न सिद्ध्येत् । "स्वाङ्गमव्यवधायकम्" इति न्यायमाश्रित्य धर्माङ्गीकरणे निर्धर्मकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यभिसन्धिः ।

केयं निर्धर्मकत्वबोधिका श्रुतिरत आह—अस्थूलेति । स्वतःप्रमाणत्वादिति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषाश्रयाणां दोषाणामसंभवात्स्वत एव प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रामाण्यस्य परतस्त्वेऽनवस्थाऽनाश्वासयोर्दुष्परिहार्यत्वादिति भावः । किञ्च वस्तुतः संश्चेत्प्रपञ्चो ऽस्ति, तदा ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नं न वेति विकल्पावकाशः । स एव नास्ति, वाचारम्भणश्रुत्या मिथ्यात्वस्यावसितत्वादित्याशयेनाह-वस्तुतश्चेति । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह-परिशोधितमिति । एवकार इति । अभेदस्यौपचारिकत्वशङ्काव्यावृत्तये एवकार इत्यर्थः । पुनः "अहं ब्रह्म" इति वचनं वाक्यार्थदार्ढ्यायेत्याह-त्वमर्थमिति । ननु वाक्यार्थसाक्षात्कारसाधनत्वान्नानवसरकथनमित्याह-अथेति । मिथः-अन्योऽन्यं व्यतिहारेण ऐक्यसंपादनेनेत्यर्थः ।

अहं ब्रह्मास्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः । "तत्त्वमसि" (छान्दो॰ ६ । ४ । ७) "ब्रह्माहमस्मि" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "आत्मैवेदꣳ सर्वम्" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (ऐ. । ३ । ९)

त्वमर्थमनूद्य तस्य तत्पदत्वं विदधाति—अहं ब्रह्मास्मीति (बृह. १।४।४) । अथ जीवब्रह्मणोर्मिथो व्यतिहारेणैकरसस्वरूपवाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं साधनभूतं समाधिं संगिरते-इत्यभेदेनावस्थानं समाधिरिति । पूर्वोक्तयुक्त्या प्रणवस्वरूपार्थानुसंधानपुरःसरमेकरसवस्तुमात्रत्वेन चित्तस्य तदाकारवृत्त्यवशेषावस्थानं संप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्र. १।१७) इत्युच्यते । उक्तं हि—

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना ।
संप्रज्ञातसमाधिः स्यात् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥१॥

वृत्तिमपि तन्मात्रत्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमात्रत्वेनावस्थानमसंप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्र. १ । १८) इति गीयते । उक्तं च—

समाधिर्द्विविधा । संप्रज्ञातसमाधिरसंप्रज्ञातसमाधिश्चेति । तत्र प्रथमस्य स्वरूपं कथयति-पूर्वोक्तेति । अध्यारोपापवादन्यायेनेत्यर्थः । तदाकारेति । एकरसवस्त्वाकार इत्यर्थः । द्वितीयसमाधिस्वरूपमाह—वृत्तिमपीति । उक्तेऽर्थे वृद्धवचनं संवादयति-उक्तं चेति । सुषुप्त्यविशेषमाशङ्क्य परिहरति-अस्य चेति । अस्य द्वितीयस्य समाधेः, विशेषमेव दर्शयति-सु-

"अयमात्मा ब्रह्म" (बृह० २ । ५ । १९) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं पञ्चीकरणम् ॥

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।
याऽसंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ॥ इति ।

अस्य च प्रयत्नपूर्वकत्वादेव सुषुप्तितो विशेषसिद्धिः । सुषुप्तौ तु कारणात्मना चित्तस्यावस्थानमास्थितम् । इदं तु कार्यकारणसंबन्धविधुरवस्तुमात्रत्वेन तस्य पर्यवस्थानमिष्यते । तद्वासनाविशेषाभ्युपगमाच्चास्य साधनपक्षपात इति भावः ।

जीवब्रह्मणोरैक्ये श्रुतिं प्रमाणयति—अयमात्मा ब्रह्मेति (बृह० ४।४।५) । अत च ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वम् । ततो विरोधस्फूर्तौ पदार्थस्य निष्कृष्टस्य वस्तुमात्रेण लक्षणया संबन्धः । तत-

षुप्तौ चेति । कार्यकारणविधुरवस्तुमात्रावस्थानस्य फलत्वात् कथं तस्य साधनतेत्यत आह—तद्वासनेति । चित्तस्य ब्रह्माकारवासनाभ्युपगमादित्यर्थः । जीवब्रह्मस्वरूपपरिशोधनपूर्वकं कथिततदैक्यार्थे श्रुत्यन्तरमुपोद्बलयतीत्याशयेनाह—जीवब्रह्मणोरिति । 'अयमात्मा' इत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुपपादयति—अत्र इत्यादिना । पदयोः सामानाधिकरण्यमिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । विशेषणविशेष्यत्वमिति । पदार्थयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यत्वमित्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवद्विशिष्ट एव वाक्यार्थोऽस्तु किं लक्षणयेति नेत्याह—विरोध-

श्चाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रतिपत्तिः। न चैकार्थत्वे पदभेदानुपपत्तिः, व्यावर्त्यभेदादर्थभेदसिद्धेरिति द्रष्टव्यम्। आदिपदेन तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि तत्तत्पदार्थविषयाणि च अवान्तरवाक्यानि ब्रह्मात्मैकरसत्वे पर्यवसितानि गृहीतव्यानि। तदेवमधिकारिणो वाक्याद् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारसमुत्पत्तौ अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ अनारब्धफलपूर्वोपार्जितकर्मदहनात्, उत्तरकालीनकर्मणश्चानाश्लेषात्,

---

स्फूर्तावित्ति। तत्र नीलगुणस्योत्पलद्रव्यस्य च गुणगुणिभावेन वैशिष्ट्यमुपपद्यते। इह तु पदार्थयोर्विरोधेन न विशिष्टो वाक्यार्थसम्भव इत्यर्थः। तत्र लक्षणा त्रिविधा—जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति। तत्र जहल्लक्षणा न सम्भवति, गङ्गायां घोष इतिवत् वाच्यार्थाशेषपरित्यागाभावात्। नाप्यजहल्लक्षणा, शोणो धावतीतिवत् विरुद्धार्थत्वादेव। परिशेषाज्जहदजहल्लक्षणा सोऽयं देवदत्त इतिवदाश्रयणीया। विरुद्धांशपरित्यागेनानुगतचिदंशेनाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रतीतिरित्याह—ततश्चेति। प्रमाणं च—"अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठम् अकार्यकारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात्, सोऽयं देवदत्त इति वाक्यवत् इति। पदयोरेकार्थपरत्वे पर्यायता स्यात्। तथात्वे च सहप्रयोगायोग इति, तत्राह—नचेति। तत्र हेतुमाह—व्यावर्त्येति। "अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः" इत्यत्रादिपदसंगृहीतं दर्शयति—आदीति। अवान्तरवाक्यानीति "सत्यं ज्ञानमनन्तं" (तै. २।१।१) इत्यादीनीत्यर्थः।

प्रकरणार्थमुपसंहरन्ननुक्रमेण जीवन्मुक्तिपरममुक्ती दर्शयति—तदेवमित्यादिना। प्रथमं वाक्यार्थपरिशीलनफलमाह—ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेति। आप्तवाक्यात्कण्ठगतचामीक-

आरब्धफलकर्मणश्च भोगेनैव क्षयात्, तदवास्थितिप्रयुक्त-देहावभासजगदवभासनिवृत्तौ तदात्मना तत्कारणक-र्मात्मनाऽवस्थिताविद्याभावात्, तत्कार्यनिवृत्तेश्च वस्तु-स्वरूपेणैव परिशेषात्, प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दात्मकः सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥

रसाक्षात्कारवद् गुरूपदिष्ट–"तत्त्वमसि"–महावाक्याद्ब्रह्मात्मै-क्यसाक्षात्कारो भवतीति भावः। साक्षात्कारे सति किं स्या-त्तत्राह—अज्ञानेति। यथा प्रदीपोऽन्धकारं निवर्तयन्नेवो-देति तद्वदात्मसाक्षात्कारोऽनेकसंसारमूलाज्ञानं निवर्तयन्नेवोदे-ति इति भावः।

कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिं दर्शयति–तत्कार्येति। न च ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधे कथमविरोधि कर्म ज्ञानान्निवर्तेतेति वाच्यम्, सर्वस्यापि प्रपञ्चजातस्य अज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनादि-ति। तर्हि देहारम्भककर्मणामविद्याकार्यत्वात् ज्ञानोत्पत्तिसम-कालमेतद्देहपातः स्यादिति तत्राह—आरब्धेति। "प्रारब्धक-र्मणां भोगादेव क्षयः" इति शास्त्रादित्यर्थः।

एतावता जीवन्मुक्तिर्दर्शिता। परममुक्तिस्वरूपमवतारयति-तदवस्थितीति। तस्य देहारम्भककर्मणोऽवस्थितिरिति या-वत्। देहावभासो देहरूपेणावभासः, तत एव दग्धपटाय-मानजगदाभासश्च, तदुभयनिवृत्तेरित्यर्थः। ततः किमत आह—तदात्मनेति। तदात्मना देहात्मना तत्कारणकर्मात्मना प्रारब्ध-कर्मात्मना स्थित्यभावादित्यर्थः। तत्कार्यनिवृत्तेरिति। वासनामयसंसारनिवृत्तेश्चेत्यर्थः। अतः परिशेषात्सिद्धमर्थं प्रकरणप्रतिपादितमबाध्यं मोक्षस्वरूपमनेकैर्विशेषणैर्निर्द्धारयति-वस्तुस्वरूपेणैवेति।

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टा-

षड्विधं लिङ्गमाश्रित्य वेदान्ता यत्र निष्ठिताः ।
विधानप्रतिषेधाभ्यां तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

इत्यानन्दगिरिविरचितं पञ्चीकरणविवरणं संपूर्णम् ॥

चारमनुरुन्धान इष्टदेवतां प्रणमति–षड्विधमिति ।

उपक्रमोपसंहाराावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ १ ॥

इति लिङ्गानि । विधानं "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छान्दो. ६) इत्यादि । प्रतिषेधो "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" (बृह. ४ । ४ । १९) इत्यादि ।

पञ्चीकृतेर्विवरणमर्थतः प्रकटीकृतम् ।
यथाश्रुतं यथाबुद्धि तेन तुष्येद्रमापतिः ॥ १ ॥
सीतासुवर्णलतिकापरिवीतगात्रं
प्रेमामृतार्द्रचरणं सुखसत्फलाढ्यम् ॥
कीर्तिप्रसूनपरिवासितसर्वलोकं
रामाभिधं जगति कल्पतरुं नमामि ॥ २ ॥

इति श्रीरामतीर्थविरचिता पञ्चीकरणविवरणटीका
तत्त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥

—◇:*:◇—

सूचनापत्र--

प्रियवर महाशय जी,

आप लोगों को विदित हो कि चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय का सूचीपत्र ८ पृष्ठ का जो इसी सन् १९२२ में छपा है पुस्तकों का मूल्य सब ठीक है लेकिन इसी पुस्तकालय का एक बड़ा सूचीपत्र १६ पृष्ठ का मार्च सन् १९१९ में जो छपा है इसी १६ पृष्ठ के ग्रन्थों का मूल्य डेवढ़ा-दूना समझ कर पुस्तकों को मंगाइएगा और साथही साथ पुस्तकों को मंगाते वक्त कुछ रुपया पेशगी भेजने की कृपा किजीएगा। पेशगी रुपया न आने से पुस्तकों को भेजने में बहुत से ग्राहक लोग पुस्तकों का पारसल वापस करदेते हैं इसी से टीकटों का जो पैसा लगता है नुकसान सहना पड़ता है।

इन्हीं सब कारणों से ग्राहक लोगों को विदित किया जाता है कि कम से कम चौथाई मूल्य पुस्तकें मंगाने के साथ ही भेजना चाहिए नहीं तो पुस्तकों के भेजने में विलम्ब होगा। या पुस्तकें नहीं भेजी जा सक्ती।

इसी के साथ ग्राहक महाशयों को यह भी जानलेना चाहिये कि पुस्तकों का पारसल जब भेजा जाता है तो उसके साथही साथ १ एक बीजक भी जिसमे पुस्तकों का मूल्य व्योरा, नंबर तारीख महिना सन् लिखा रहता है संयोगवश पारसल भेजने में वा पारसल के भितर की पुस्तकों में भूल चूक रहजाय तो बीजक का नंबर मैं ताः सन् के लिख अपाने पुस्तकों का हिसाब सुधार कर लेवें बिना नंबर ताः के सुधार कभी हो नही सक्ता।

इसके अलावा हमारे यहां छपाई तथा जिल्द बंधाई का काम भी होता है जिन महाशयों को छपाने वा जिल्द बनवाने का काम करवाना हो नीचे लिखे पते पर पत्र व्यवहार करैं।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा· भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता--

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः
चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफीस
१-११-१९२२ बनारस सिटी।

॥ ॐ ॥

॥ ॐ ॥

ॐ ॥ समापतम ॥ ॐ ॥

॥ ॐ ॥

...में मजदूरोंके व्यवहार ...चीजोंके मूल्यका सूचक अङ्क

...ी दिल्ली, १७ जुलाई। जून, ...में दिल्लीमें मजदूरोंके व्यवहारकी ... मूल्यका सूचक अंक (१९४९ : १००) ३ अंक बढ़कर १३० ...।

...ई. शुद्ध घी और आलूके दाम बढ़ ...खाद्य समूहका सूचक अंक ४ अंक ...। जलानेकी लकड़ीका भाव बढ़नेसे ...और प्रकाश समूहका सूचक अंक ४ बढ़ा। विविध समूहका सूचक अंक ...बढ़ा, जिसका मुख्य कारण कपड़ा ...साबुनका भाव बढ़ना था। कपड़ा ...का सूचक अंक स्थिर रहा।

...९४४ : १०० के आधारपर जून, ...में दिल्लीमें मजदूरोंके व्यवहारकी ...का सूचक अंक १७१.३८ रहा, जब ...ईमें १६७.२९ था।

...९३९ : १०० के आधारपर जूनमें ...सूचक अंक ४.७.०१ रहा। यह ...महीनेके सूचक अंकसे १०.६९ अंक ...

२५...), इलायची छोटी (प्रति सेर) १२)५० से १९), लाल मिर्च तूतीकोरन २३६) से २४६), लाल मिर्च पटना नकली X से X, हल्दी बम्बई १९०), हल्दी दुगीराला १.५), हल्दी गट्ठा निजामाबाद १७५) से १८०), सुपारी विदेशी ६३०) से ७१०), सुपारी देसी ५७६) से ६०३), जीरा सफेद ३१६) से ४०२), सौंफ १०७) से १३४), धनिया छोटा ७५) से १०७), धनिया बड़ा ५४) से ७२), अजवाइन ६४) से ९१), इमली २७) से ३२)।

सूखे फल—किशमिश ४५५) से ५३६), बादाम ४४२) से ५३६), बादाम गिरी १६०८) से १६८०), पिस्ता १२८७) से १४२१), पिस्ता डाडी ६९६)८०, काजू ४२९) से ४९६), गोला छोटा २४५)। गोला बड़ा २२०), आबजोश ३७५)२०, अखरोट X।

बम्बई सराफामें घट-बढ़

बम्बई, १७ जुलाई। आज यहां सराफा बाजारमें सोना और चांदीके भावोंमें घट-बढ़ इस प्रकार रही

चांदी तैयार बन्द २१३)१०. चांदी वादा २१३)३०, ऊंचा २१३)८५, नीचा २१३)३०. सोना तैयार बन्द १२६)...

आलोच्य सप्ताह कलकत्ता पाट बाजारमें मुलायमीका वातावरण व्याप्त रहा। मिलों द्वारा खरीदमें कम दिलचस्पी दिखायी गयी जिसके फलस्वरूप मूल्यमें दृढ़ता रही। अगस्त-सितम्बरके जहाजी लदानके लिए 'न्यू क्राप' आसाम वेसिस बाटम्सका भाव ८५)७३ रहा।

आसामके जूट उत्पादक क्षेत्रोंमें भयंकर बाढ़की सूचनाके फलस्वरूप पाटकी नयी फसलका भविष्य संदिग्ध है। विहार तथा बंगालके जूट उत्पादक क्षेत्रोंमें इधर वर्षाके अभावके कारण जूट फसलको क्षति पहुंच रही है। आरम्भमें फसलकी बोआईमें भी व्यतिक्रम उत्पन्न हो गया था। जून महीनेके आरम्भसे ह मानसून आरम्भ हो जानेसे आसामके निम्न अचलोंमें ठीक समयपर बोआई नहीं हो सकी। इसलिए कारबारी अभीतक कोई निश्चित अन्दाज नहीं लगा पा रहे हैं कि नयी फसलकी स्थिति क्या होगी। इससे पाट बाजार प्रभावित हो रहा है। यातायातकी कठिनाइयां भी कारबारमें मन्दीका कारण हैं।

जूट माल बाजारमें भी मन्दीका वातावरण कायम रहा। सप्ताहके आरम्भमें यद्यपि विदेशी क्रेताओं द्वारा खरीद ...की गयी, किन्तु जांच-पड़ताल अवश्य ...

नयी दिल्ली, १७ जुलाई। आज सवेरे ८॥ बजे समाप्त हुए २४ घण्टेका पंजाब, हिमाचलप्रदेश, राजस्थान, दिल्ली, कश्मीर और उत्तरप्रदेशका मौसम—

पूर्वी राजस्थानमें मानसून सक्रिय है। हिमाचलप्रदेश, पंजाबकी पहाड़ियोंमें, पूर्वी उत्तरप्रदेशमें, पूर्वी राजस्थान और पश्चिमी उत्तरप्रदेशकी पहाड़ियोंमें दूर-दूरतक वर्षा हुई। पंजाब और पश्चिमी उत्तरप्रदेशके मैदानी भागोंमें स्थानीय वर्षा हुई। जम्मू-कश्मीर और पश्चिमी राजस्थानमें छिटफुट वर्षा हुई।

जयपुर, आबू पहाड़, कोटा, झालावाड़, शिमला और दिल्लीमें ५ सेण्टीमीटर वर्षा हुई। आसकोट, सिथार और गंगानगरमें ४ सेण्टीमीटर वर्षा हुई।

विशेष रूपसे गहरी वर्षा

असोनवाली [सहारनपुर जिलेमें] १३ सेण्टीमीटर वर्षा ९ जुलाईको, बांसवाड़ा १६ सेंटीमीटर ११ जुलाईको।

१८ जुलाईको शामतककी भविष्यवाणी

पूर्वी राजस्थान, जम्मू-कश्मीर, हिमाचलप्रदेश तथा पंजाब और पश्चिमी उत्तरप्रदेशकी पहाड़ियोंमें तथा इनके आस-पास दूर-दूरतक अच्छी वर्षाकी संभावना ...

सन नम्बर ?	११६)५०
सन छपरा	१७४)

४५० पौण्डकी गांठका भाव:

...टार ...पर दिग	१०८)

बाजारोंका सराफा

बुधवार, १८ जुलाई। दिनमें १ बजेका भाव
चांदी वादा १ किलोग्रामका भाव

चांदी वादा	२१५,५०
„ खुला	२१५,८०
„ तैयार	२१२,५०
„ पासा कणारीदार	२१०)

पुराने १००) का भाव

चांदी सिक्का	२२५)

१० ग्रामका भाव

सोना डायमण्ड	१२६)५०
सोना मैसूर पाटला	१२६)
सोना बिटूर	१२५)
गिन्नी राजा प्रति १ नगका	९९,५०

अलसी सितम्बर	४०)५६
अलसी मार्च	३९)१२
बिनौला जुलाई	×
बिनौला सितम्बर	१०६)५०
बिनौला जनवरी	१००)
मूंगफली एक्सपेलर भादों	×
मूंगफली तैयार	४६)१२
अलसी तैयार	३९)७५
अलसी तेल तैयार	१७)३५
रेंडी तेल तैयार	३३)५०
मूंगफली तेल तैयार	१९.१०५

दिल्ली शेयर बाजारमें छिट-फुट बिकवालीसे नरमी

नयी दिल्ली, १७ जुलाई। आजके व्यापारमें स्थानीय शेयर बाजारमें औद्योगिक शेयरोंका भाव गिरकर गत सप्ताहान्तके स्तरपर पहुंच गया। बाजार नयी खरीददारीके अभाव तथा अन्यत्र भाव नीचा होनेके समाचारके कारण बिकवाली को प्रोत्साहन मिला जिससे छिट-फुट बिकवाली रही और भावोंमें थोड़ी गिरावट आकर इधर हुई वृद्धि समाप्त हो गयी। कामकाज साधारण मात्रामें हुआ और

मुजफ्फरनगरमें गुड़ वादा के भाव

(हमारे संवाददातासे)

मुजफ्फरनगर, १७ जुलाई। कल गुड़ वादा बाजार कुछ नरमीसे खुला और आरम्भमें मामूली सुधार होकर तेजड़ियोंकी कटानसे काफी गिर गया, क्योंकि परसोंकी वर्षासे गन्नेकी खड़ी फसलको फायदा हुआ है वादा बाजार अन्तमें सुधरकर बन्द हुआ। आजके वादेके सौदे अधिकृत रूपमें हुए।

गुड़ फागुन वादा पिछला अधिकृत बन्द भाव—(२०)०४) अनधिकृत भाव २०)३८, खुला २०)३२, ऊंचा २०)३४, नीचा २०)११, बन्द २०)१६।

मेरठमें गुड़ वादाके भाव

(हमारे संवाददातासे)

मेरठ, १७ जुलाई। लाभके साथ खुलनेके बाद शुरूमें हापुड़ और दिल्लीवालों की खरीदपर भाव कुछ बढ़ा था, लेकिन इसके बाद दिल्ली, मेरठके व्यापारियोंकी भारी बिकवालीके कारण भाव गिर गया।

भाव इस प्रकार थे—

गुड़ फागुन खुला २०)८०, ऊंचा

...करनेवाले देशोंसे आयात

नयी दिल्ली, १७ जुलाई। आयात व्यापार नियन्त्रणकी सार्वजनिक नोटिसमें बताया गया है कि व्यापार करारके अन्तर्गत रुपयेमें मालका मूल्य स्वीकार करनेवाले देशोंसे माल मंगानेके लिए जिन वास्तविक उपभोक्ताओंका नाम विकास शाखा, सरकारी विभागों तथा सरकारी क्षेत्र निगमोंकी सूचीमें हैं वे यदि चाहे तो अपनी अर्जियां सीधे नयी दिल्लीके मुख्य आयात-निर्यात नियन्त्रकको भेज सकते हैं। इन अर्जियोंपर योग्यतानुसार विचार किया जायगा और यह ध्यानमें रखा जायगा कि जिस मालके आयातके लिए अर्जी दी गयी हैं वह माल रुपयेमें भुगतान करारके अन्तर्गत उपलब्ध है अथवा नहीं। अर्जियोंके साथ सभी कागज-पत्र होने चाहिये और जिन अधिकारीके मार्फत अर्जी भेजी जाय उनका भी प्रमाणपत्र होना चाहिये। विकास शाखाकी सूचीमें जो फर्म हैं, उनकी अर्जियां विकास शाखा के मार्फत आनी चाहिये। सरकारी क्षेत्र निगमों और सरकारी विभागोंकी अर्जियोंमें इसका उल्लेख होना चाहिये कि उन्होंने